7th Chapter

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

काशिकाव्याख्या पदमंजरी ।

युवोरनाकौ । शास्त्रस्य लाघवार्थं युवू प्रत्ययौ उपदिष्टौ, तयोरनेनानाकावादेशौ विधीयेते, तत्रतत्र ह्यनाक्योरेवोपदेशे शास्त्रस्य गौरवं स्यात्, इह कस्मान्न भवति, यु मिश्रणे युतः युतवान्, उदितौ युवोरिदं ग्रहणं कथम्, ल्युडादिषूकारे ऽनुनासिक इत्संज्ञकः एवमपि द्युत्वा द्यूतः द्यूतवान् अत्र प्राप्नोति, ऊठस्त्वनुदिदवकाशः, अथार्थवतो युवुशब्दस्य ग्रहणम् अनर्थकश्चायम्, तेन धात्वन्तस्य न भवति,

भुज्यु: मृत्यु: कंयु: शंयु: ऊणायुरित्यादावुकारस्यानित्संज्ञकत्वाददेशाभाव: यदि तर्हि ल्युडादिषूकार इत्संज्ञक: नन्दन: कारक: उगिदचामिति नुम् प्राप्नोति, उगितो झलन्तस्य नुम्, न चैतौ झलन्तौ, ततर्हि झल्ग्रहणं कर्त्तव्यं, नेत्याह, यदेतन्नपुंसकस्य झलच इति, झल्ग्रहणं तत्पुरस्तादपकृष्यते, उगिदचां सर्वनामस्थाने धातोर्झल: युजेरसमासे, ततो नपुंसकस्य, झल इत्येव ततोऽच:, नपुंसकस्येत्येव तच्चावश्यं झल्ग्रहणमपकृष्टव्यम्, अन्यथोगितो

लिंगविशिष्टस्यापि नुम् प्रसज्ज्येत गोमती भवती, इह तर्हि नन्दना कारिका उगितश्चेति ङीप् प्राप्नोति, ज्ञापकात्सिद्धम्, यदयं क्वचिद्युवु षिट्टितौ करोति, शिल्पिनिष्वुन्, ट्युट्युलौ तुट् चेति, तज्ज्ञापयति न युवोरीकारो भवतीति, नैतदस्ति ज्ञापकम् । षित्करणं ङीषर्थम्, टित्करणमनुपसर्जनार्थम्, टितो ह्यनुपसर्जनात् ङीप् भवति, उगितः पुनरविशेषेण, तथा शातनपातनशब्दौ ल्युडन्तौ गौरादिषु पठितौ, तत्र शातनितरा पातनितरा, नद्याः शेषस्यान्य-

तरस्याम्,६ उगितश्चेत्युगिल्लक्षणो ह्रस्वविकल्पः प्राप्नोति । ननु चोगित इत्येवमुगित्संज्ञाशब्देन या नदी विहिता तस्यास्तत्र ग्रहणं,नेत्याह । इह हि दोषः स्यात् भोगवतितरा,गौरिमतितरा,शार्ङ्गरवादि ङीनन्तावेतौ तत्र ह्रस्वविकल्पो न स्यात्, इष्यते चात्र ह्रस्वविकल्पो भाष्यकारेण तस्मान्नैवं शक्यम् उदितोर्युवोर्ग्रहणम् इति न चैवं युत:युत्वा भुज्युः शंयुरित्यत्रापि प्राप्नोति,तत्राह । अनुनासिकयणोरिति ।सन्ति हि यणः सानुनासिका

निरनुनासिकाश्च,तत्र येषामादेश इष्यते तेषु यकारवकारावनुनासिकौ पठितव्यौ तेन न क्वाप्यनिष्टप्रसंग: । प्रत्यययोरिति । वस्तुकथनमेतत्, न त्वप्रत्ययनिवृत्त्यर्थं तथाविधस्यानुनासिकस्य यणोऽसम्भवात् । मृत्युरिति । भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युकाविति सूत्रे सहनिर्दिष्टत्वादिदमुदाहृतं,शक्यते ह्यत्र वक्तुमंगस्य यौ युवू,कौ चांगस्य युवू, ययोरंगमित्येतद्भवति, क्योश्चैतद्भवति प्रत्यययो: । न चैष प्रत्यय इति । आनर्थक्याच्च ट्युट्युलोस्त्वनादेशे कृते पश्चात्तुडित्यर्थवत्त्वं प्रत्ययत्वं च,किमुच्यते 5

नुनासिकत्वं न प्रतिज्ञायतइति, न पुनर्न पठ्यतइत्यत आह। प्रतिज्ञानुनासिव इति। प्रतिज्ञानुनासिक्या इति। प्रतिज्ञातानुनासिक्यं येषां ते तथोक्ताः, सर्वत्र पाठाभावात्सतोपि वा पाठस्य संकीर्णत्वात्प्रतिज्ञासमधिगम्यमेवानुनासिकत्वमित्यर्थः। युवोरिति समाहरद्वन्द्वश्चेत्स नपुंसकमिति नपुंसकत्वे सति औत्व-गुणवृद्धितृज्वद्भावेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषिद्धमिति वचनाद् घेर्ङितीति गुणं बाधित्वा इकोचि विभक्ताविति नुमि सति युवुन इति भवितव्यम्, इतरेतरयोगद्वन्द्वेत्व तु द्विवचने

यणादेशे च सति द्वयोर्वकारयोः श्रवणप्रसंगः स्थानिवद्भावाद्धलि लोपो ऽपि नास्ति,तत्कथमयं निर्देश इत्याह । युवोरिति । नपुंसकलिंगता चेति । न भवतीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ।मध्ये हेतुः । लिंगमशिष्यमिति । छान्दसो वर्ण-लोप इति । अकृतएव यणादेशे उकारस्य लोपः, कृते वा तस्मिन्नन्यतरस्य वकार-स्य,अपर आह । कर्मधारयोयम्,अवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशः ।युश्चासौ समुदायो युवुलक्षणो वुश्चासाविति तत्र समुदायस्य क्वचिदभावादवयवयोरेवाना-

कादेशाविति ॥

आयनेयीनीयिय: फढखछघां प्रत्ययादीनाम् । फकारादिष्वकार उच्चारणार्थ: व्यंजनमात्रं स्थानि, अन्ते फढखछघामित्यनचक निर्देशात्, एवं च निरनुबन्धकपरिभाषा न प्रवर्त्तते । आढ्यकुलीन इति । अपूर्वपदादिति वचनात्कुलात्ख इत्यनेन सपूर्वपदादपि खो भवति फक्कनीचैर्गतौ, ढौकृ तौकृ गत्यर्थौ, इह प्रत्ययाद्युदात्तत्वं संज्ञासंनियोगेन विधानादन्तरङ्गम्, एते त्वायन्नादयोंगाधिकारे

विधानाद्बहिरंगा: ततश्च यत्र स्वरार्थो ऽनुबन्धो नास्ति शिलाया ढो कुद्राच्च इत्यादौ तत्राद्युदात्त्वे कृते पश्चाद्भवन्त एते आदेशाः अस्वरकस्याच उच्चारणा-सम्भवादनियतस्वरा:स्युरित्याशंक्याह ।आयन्नादय इत्यादि ।अयमभिप्राय: ।प्रत्ययादीनां फकारादीनामंगसम्बन्धाव्यभिचारात्प्रयोजनाभावादिहांगस्येति न सम्बध्यते,तेन एतेप्यन्तरंगा:तत्र परत्वादेतेषु कृतेषु पश्चादाद्युदात्त्वमिति ।अत्रैव ज्ञापकमाह ।तथा चेति ।यदि प्रत्ययस्वरे कृते आयन्नादय आदेशा:स्युस्ततो घशब्दाकारस्योदात्त्वे कृते घकारस्य हल: स्रंसनघर्मिणा स्रंसनघर्मिण्यनुदात्तआदेशे

कृतेन्तोदात्त्वं सिद्धमिति चित्करणमनर्थकं स्यादिति भावः । इयङिति ।वावचनं ज्ञापकमिति । यदि धातुप्रत्ययानामप्येते आदेशाः स्युक्तिशङित्येव ब्रूयात्, न च क्ङिति सति वलादिलक्षणे इटि कृते आदित्वादियादेशो न स्यादिति वाच्यम्, इदानीमेव लुकमन्तरंगा आदेशा इति । अपर आह । यदि धातुप्रत्ययेष्वेतज्ज्ञापकं प्रातिपदिकप्रत्ययेष्वपि शक्यं वक्तुं यदयमीयसुनं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न प्रातिपदिकप्रत्ययानामिमे आदेशा इति,यदि स्युस्तर्हिंक्वसुनमेव विदध्यात् ।

एतावन्तश्च प्रत्यया: धातु प्रत्यया: प्रातिपदिकप्रत्ययाश्चेति, उच्यन्ते चादेशास्ते वचनात्सर्वत्रैव स्युरिति । इत्संज्ञया भवितव्यमिति । न च वचनसामर्थ्यादित्संज्ञाया बाधनमित्याह । तद्धितेषु हीति । प्रतिविधानं कर्तव्यमिति । प्रतिविधानं तु प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलमिति फिनो नित्करणादित्संज्ञाया अभाव इति । न च फेश्छ चेत्यत्र फिन: फिञश्च सामान्यग्रहणार्थं नित्करणं, वृद्धादित्यधिकाराद्धि फिञ एव तत्र ग्रहणं न फिन: ॥

फोन्त: । आदिग्रहणं निवृत्तमिति । तदनुवृत्तौ हि शयान्तै इत्यत्र शीडो लेटि लेटोडाटाविति लावस्थायामेव प्राप्ते आटि सति फकारस्यानादित्वान्न स्यात्, कथं पुन:समासनिर्दिष्टानामेकदेशोऽनुवर्त्ती,नैष दोष: अनाश्रितार्थकं शब्दमात्रं स्वरितत्ववशादनुवर्त्तते इति पक्षे यस्यैव स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं तस्यैवानुवृत्ति: अर्थाधिकारपक्षे तु समासार्थस्यैकत्वात्तस्यैवानुवृत्ति: स्याद्वा न वा,यद्वा प्रत्ययग्रहणं पूर्वसूत्रे पृथक् पदं लुप्तविभक्तिकं, तेन तस्यैवानुवृत्तिर्भविष्यति,आदेशे

त्वकार उच्चारणार्थः तेन पचन्तीत्यादौ श्रवणं न भवति ॥

अदभ्यस्तात् । ददतीत्यादि । जक्षतीत्यादौ यत्रोपदेशा-नन्तरमभ्यस्तसंज्ञा तत्राप्यवश्यं विकरणाभावः प्रतीक्ष्यः अन्यथा नित्यत्वाच्छपि कृते तेन व्यवधानान्न स्यात्, ततश्च ददतीत्यादावपि शपः श्लावभ्यस्तसंज्ञायामदादेशो भवति जुसादेशेन तु बाध्यतइति । तस्यानवकाशत्वात् । अत्राप्यादेशे कृते प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवतीति । उत्तरत्रेति भावः । इह त्वभ्यस्तानामादिरिति स्वरो भवति ॥

आत्मनेपदेष्वनतः । अभ्यस्तार्थमिदं वचनम् । चिन्वतामिति । लोट्,टेरेत्वम्,आमेतः । च्यवन्तइति । ननु चात्रापि प्रागेव शपः परत्वाददादेशप्रसंगः अनतइत्यस्य तु बेभिद्यन्तइत्यादिरवकाश इत्यत आह । नित्यत्वादिति झकार-विशेषणं किमिति । श्रुताना मात्मनेपदानामधिकृतस्य प्रत्ययस्य वा विशेषणे को दोष इति प्रश्नः । शयान्तेइति । अत्रांगस्यानन्तरमात्मनेपदमाटस्तद्भक्तस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्,झकारस्त्वाटा व्यवहितः अन्तादेशस्त्वंगविशेषानुपादानाद-

त्रापि भवति ।

शीडो रुट् ।झादेशस्यात इति ।ननु च नेहाद्ग्रहणमस्ति,यदपि प्रकृतं तदपि प्रथमानिर्दिष्टं, षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थ: शीड इत्येषा पंचमी अदिति प्रथमाया:षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति,तस्मादित्युत्तरस्येति ।शेरतइति । सार्वधातुकावयवस्य झस्यादादेशस्तदागमो रुट् तद्ग्रहणेन गृह्यते,अवयवस्य समुदायं प्रत्यवयवत्वं लोकेपि दृश्यते,यथा देवदत्तस्यांगुलिरिति,सार्वधातुकस्याप्यवयवो

रुडिति शीङः सार्वधातुके गुण इति गुणो भवति, किं पुनः कारणं रुडागमो झादेशस्यातो विधीयते, न झकारस्यैव विधीयते, एवं हि न षष्ठी प्रकल्प्या भवत्यत आह । रुडयमिति । यदि तु झकारसंज्ञजेन पूर्वान्तः क्रियेत शेरतइत्यत्र गुणो न स्यादनिगन्तत्वात् तस्मात्परादिरेव वक्तव्यः स यदि झकारस्यैव स्यात्ततो यथा शयान्तेइत्यत्राटा व्यवहितत्वान्झकस्यादादेशो न भवति तथा शेरतइत्यत्रापि न स्यात् रुटा व्यवहितत्वात् । ननु च युक्तमाटा व्यवधानं,

सद्धि सार्वधातुकमक्कस्तदेव न व्यवदध्यात्,ऋकारं तु व्यवदधात्येव रुाट् पुनर्ऋकार-मक्क: स कथं तस्य व्यवधायक: उच्यते ।गृह्यतां तावत्तद्ग्रहणेन तथापि निर्दि-श्यमानस्यादेशा भवन्तीति यदत्र निर्दिश्यते ऋइति विशिष्टं रूपं न तदनन्तरं यश्चानन्तरो रैफऋकारसमुदायो न स निर्दिश्यतइति न स्यादेवादेश: ।अपर आह । आदेशो न स्यादिति,कोर्थ: ऋस्य न स्यादिति,कस्य तर्हि स्यात् आदे: परस्येति रुट एव स्यात्, न च रुटो वैय्यर्थ्यं स्यात्,ऋकारस्य

श्रवणार्थत्वादिति,तच्चिन्त्यमनेकाल्त्वात्सर्वादेश: प्राप्नोति, सर्वादेशे रुटो वैयर्थ्यमिति चेत् किं कुर्मो मा भूदादेश: शीङ इत्यनुबन्धोच्चारणं यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थं: व्यतिशेश्यते,गुणोऽपि न भवति,तत्राप्यनुबन्धनिर्देशात् ॥

वेत्तेर्विभाषा । संविद्रतइति ।समो गमृच्छी त्यादिनात्मनेपदम् । वित्तइत्यादि । विद विचारणे, रुधादिरनुदात्तेत्,सत्तालाभार्थयोस्तु विकरण-व्यवधानादेवाग्रहणम्, अत्र च बहुवचनं प्रत्युदाहरणम्,इतरयोरुपन्यासो

विचारणार्थस्येदं बहुवचने रूपमिति प्रदर्शनार्थम्, विदन्ते इति रूपस्य लाभार्थं तौदादिके स्वरितेत्वादात्मनेपदे एकवचने शे मुचादीनामिति नुम्यपि कृते सम्भवात् । किं च वेत्तेरिति श्तिपा निर्देशादेव यङ्लुकि न भवति, व्यतिवेविदत इति।

बहुलं छन्दसि । बहुलवचनादन्यत्रापि भवतीति । एतदर्थमेव विभाषाग्रहणे प्रकृतेपि बहुलग्रहणं कृतम् । अदृश्रमिति । इरितो वेति वाङ् ॥

अतो भिस ऐस् । अतिजरसैरिति । अत्रैव चैकारस्य श्रवणार्थमैसादेश:

कृत: वृद्धौरित्यादावैसादेशेपि वृद्धया रूपं सिद्धम्, अतो गुणइति पररूपं तु न भवति यदि स्यादिसमेव विदध्यात् ।परत्वादिति ।एत्वस्यावकाशो वृक्षेषु,ऐसोवकाश: कृतएत्वे,प्रागेत्वादुभयप्रसंगे परत्वादेत्वप्रसंग इति चेन्मन्यसे अत ऐस् क्व भविष्यति एत्वे कृते मुख्यमकारान्तं न भवतीति प्रश्न: । कृतएत्वे भौतपूर्व्यादिति । भूतपूर्वस्य भावो भौतपूर्व्यं, सांप्रतिकाभावाद्भूतपूर्वगतिराश्रीयतइति भाव: । एस् तु नित्यस्तथा सतीति ।एवं हि सत्यैस्भावो नित्य:कृताकृतप्रसंगित्वादेत्वं त्वैसि कृते

न प्राप्नोति, अफलादित्वात्, न च तत्र भूतपूर्वगतिः मुख्यस्यैव सम्भवात्, एतच्चोदूयपरिहारमुत्सर्गापवादभावमनाश्रित्य कृतं द्रष्टव्यं, तदाश्रयणे हि नाप्राप्त-एत्वआरम्भादेसपवाद इत्ययुक्तो विप्रतिषेधः स्यात् ॥

नेदमदसोरकोः । इदमदसोरिति भिसपेक्षया सम्बन्धलक्षणा षष्ठी। एभिरिति । त्यादाद्यत्वं हलि लोप इतीद्भागस्य लोपः । अमीभिरिति । ऐसि प्रतिषिद्धे बहुवचने झल्येदित्येत्वम्, एत ईद्बहुवचनइतीत्त्वमत्वे, अकोरित्येतदनर्थकं

कथं, विशिष्टरूपाश्रयोयं प्रतिषेधः इदमदसोरिति तत्राकचि कृते रूपभेदादेव न भविष्यति, तत्राह ।अकोरित्येतदेवेति ।ज्ञापनस्य प्रयोजनं सर्वके इत्यादौ सर्वनामकार्यप्रवृत्तिः,इमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते द्वावपि शक्याववक्तुं,कथम्,एवं हि वक्ष्यामि इदमदसोःकादिति,तन्नियमार्थं भविष्यति, इदमदसोःकादेव नान्यत इति,नैतदस्ति विपरीतोपि नियमः स्यात्,इदमसोरेव कादिति,ततश्च सर्वकैरित्यादौ न स्यात्, एभिरित्यादौ च स्यादेव तन्मध्यपरिभाषा च न ज्ञापिता स्यात्,क्वचित्तु वृत्तावेव

पठ्यते,इदमदसो: कादिति नोक्तं, विपरीतोऽपि नियम: स्यादिदमदसोरेव कादितीति ।।

टाङसिङसामिनात्स्या: । अतिजरसिनेत्यादि ।समासे ह्रस्वत्वे कृते इनादेश: तत: सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाज्जरसादेश: एवमतिजरसादित्यत्राप्यादादेशे कृते जरसादेश: ननु च टाङस्योरेवाजादित्वात्प्रागिनादादेशाभ्यां जरसादेश: प्राप्नोति स हि नित्य: परश्च,तत्र कृते ऽनकन्तत्वादेवेनादादेशयोरभावेऽ

तिजरसा अतिजरस इति भवितव्यं नैष दोषः ।एवं हि इनादेशस्यादादेशस्य च विधानमनर्थकं नादेशो वादेशश्च विधेयः स्या,त्का रूपसिद्धिः इह तावद्वृत्तोणीति एत्वे योगविभागः करिष्यते, बहुवचनेझल्यत्,ओसि च,तत आङि च,आङि च परतो त एत्वं भवति,तत्र स्थानिवद्भावान्नशब्दे परत एत्वं वृत्तोर्णी,नैवं शक्यम, इह ह्यनेनेति,हलि लोप इति इद्रूपलोपे सति एनेति प्राप्नोति,हलिलोप इत्यपनीय झलि लोप इति सूत्रं करिष्यते,तत्र नकारस्याझल्त्वाल्लोपाभावः न स शक्यो

फलि लोपो वक्तुम्, इह हि न स्यात् अयाविष्टाजनयत्, अयेति इदमश्चतुर्थ्येकवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिना यादेश: सुपि चेति दीर्घाभाव: छान्दस: तत्रास्याफला- दित्वादिद्वफलोपो न स्यात् तस्माद्धलि लोप एव कर्तव्य: तत्रश्चानेनेति न सिद्ध्यति एवं तर्हिनाप्यक इति द्विनकारकोयं निर्देश: तत्रादेशसंबन्धी पदान्तत्वाल्लुप्त: नश्च आप् च नाप्, तत्र परत इदो ऽनादेश इति सूत्रार्थाश्रयणादिद्वफलोपापवादो नशब्दे परतो नादेश एव भविष्यति, यद्येवमादेशेन लोपस्यासिद्धत्वाद्राजेत्यादाविव

सूत्रे दीर्घप्रसंग:,आनाप्यक इति ।नैष दोष: । सुपां सुलुगिति लुकि कृते न लुमतांगस्येति प्रतिषेध: वृद्धादित्यत्रापि सवर्णत्वेनैव सिद्धम्, अकारोच्चारण-सामर्थ्यादितो गुणो पररूपं न भविष्यति, तदेवमिनादेशस्यादादेशस्य च विधान-सामर्थ्यात्पूर्वमिनादादेशो पश्चाज्जरसादेश इत्येषामभिप्राय: ।यथा त्वि यादि भाष्ये हि पूर्वोक्तप्रक्रियाश्रयणेन नादेशोऽदादेशश्च व्यवस्थापित: यदि चैत-द्रूपद्वयमिष्टं स्यात्,तयोरादेशयो:प्रत्याख्यानमनुपपन्नं स्यात्,तत्र सन्निपातपरिभाषा-

या जरसादेशाभावादतिजरैणातिजरादिति भाष्यकारस्याभिप्रेतमिति केचित्, प्रागेव जरसादेशेऽतिजरसा अतिजरस इत्यभिप्रेतमित्यन्ये ॥

ङेर्यः । ङेइति चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणमिति । तस्य हि ङेइति रूपं प्रतिपदोक्तं सप्तम्येकवचनस्य घेर्ङितीति गुणे लाक्षणिकं, यद्यपि ङेरिति विभक्त्यन्तमुपात्तं तच्चोभयोरपि लाक्षणिकं, तथापि प्रत्ययात्पूर्वस्य भागस्य लाक्षणिकत्वप्रतिपदोक्तत्वापेक्षया परिभाषाप्रवृत्तिः यद्येवं ङेराम्नद्याम्नीभ्य

इत्यत्राप्येवमेव प्रसंग: तस्माद्व्याख्यानमेवात्र शरणं, लिंग, च,तस्मै प्रभवति,तदस्मै दीयते,तस्मै हितं,तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां ण इत्यादि । वृक्षायेति । सुपि चेति दीर्घ: कथं पुनरकारसन्निपातकृतौ यशब्दस्तद्विघातनिमित्तं भवत्यत आह । सन्निपात लक्षणइति ।अनित्यत्वं तस्या: कष्टाय क्रमणइति निर्देशादवसीयते ॥

सर्वनाम्न: स्मै । भवतइति । द्विपर्यन्तास्त्यदादय इति वचनादन्यत्र

त्यदाद्यत्वाभावादनकारान्तत्वम् । अन्वादेशेऽशादेशे कृत इति । अन्वादेशे त्वत्रास्मै इत्यानुपूर्व्यात्सिद्धं कथं,नात्राकृते स्मैभावे हलादिर्विभक्तिः हलादौ चेद्रूपलोपः न चाकृते इद्रूपलोपे एकादेशः प्राप्नोतीति । न चाद्गुणप्रसंगः नित्येनेद्रूपलोपेन बाधितत्वात् । एकादेशः प्राप्नोतिती । नित्यत्वात्,वाक्यसंस्कारपक्षे चेतच्चोद्यं,तद्व्यर्थप्रतिपादनाय लोके प्रयुज्यते,तदेव च शास्त्रेविभज्यान्वाख्यायते अन्तरंगत्वादिति । एकपदाश्रयत्वादन्तरंगत्वं,पदद्वयाश्रयत्वादेकादेशो बहिरंगः ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ।इये पूर्वादय: सूत्रपाठपठिता गणपाठपठिताश्च, सर्वनाम्न इति चेहानुवर्त्तते,तत्रासति नवग्रहणे डसिड्योर्येन सर्वनामसंज्ञा स गणपाठ एव गृह्यतइति नवग्रहणम्,इह जसिडसिडीनां शीस्मात्स्मिन: पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा,औड आप:शीनपुंसकाच्चेति सूत्रन्यास: कर्तव्य: एवं जसि विभाषार्थानि त्रीणि सूत्राणि न कर्तव्यानि भवन्ति,तथा तु न कृतमित्येव।

जस: शी । दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थमिति । इह त्वत इत्यधिकाराद्गुणेन भवितव्यमिति, ह्रस्वेपि सिद्धं, न च सर्वे छत्रिण इत्यत्र षत्वतुकोरसिद्ध इत्येकादेशस्यासिद्धत्वादस्वाश्रयस्य नित्यस्य तुक: प्रसंग: तत्र हि पदान्तपदाद्ययोर्य एकादेशस्तस्यैवासिद्धत्वम् ॥

औड आप: । औड इति निर्देशं क्रियमाणमनुवादपूर्वमाचिष्टति । औकारोयमिति ।कोयं प्रकार: कुत्सितोयं सूत्रप्रणयनप्रकार:,सिद्धस्य ह्यनुवाद

जसः शी । दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थमिति । इह त्वत इत्यधिकाराद्गुणेन भवितव्यमिति, ह्रस्वेपि सिद्धं, न च सर्वे छत्रिण इत्यत्र षत्वतुकोरसिद्ध इत्येकादेशस्यासिद्धत्वाद्ह्रस्वाश्रयस्य नित्यस्य तुकः प्रसंगः तत्र हि पदान्तपदाद्योर्य एकादेशस्तस्यैवासिद्धत्वम् ॥

औङ आपः । औङ इति निर्देशं क्रियमाणमनुवादपूर्वमाचिष्टे । औकारोयमिति । कोयं प्रकारः कुत्सितोयं सूत्रप्रणयनप्रकारः, सिद्धस्य ह्यनुवाद

उपपद्यते; यथा ङेर्य इति, अयं तु न क्वापि सिद्ध इति, परिहरति । सामान्यार्थ इति । औत इत्युच्यमाने प्रथमाद्विवचनस्यैव स्यान्निरनुबन्धकत्वात्, न सानुबन्धकस्यौट: यद्यपि टकार: प्रत्याहारार्थत्वात्समुदायानुबन्धस्तथापि प्रत्ययानुबन्धत्वमपि तस्याविरुद्धं द्व्यर्था अपि हेतवो भवन्ति, तद्यथा आम्राश्च सिक्ता: पितरश्च प्रीणिता इति, औट इत्युच्यमाने प्रथमाद्विवचनस्य न स्यात्, तस्माद्द्वयोरपि सामान्यग्रहणार्थो डकारानुबन्धनिर्देश: । नन्वसतोऽनुवादोऽनुपपन्न इत्याक्षेपस्तत्र

प्रयोजनाभिधानमप्रसंगतं, नैष दोष: औदोटोरोङिति विधिवाक्यमस्मादेवा-नुवादादनुमास्यते तस्यैव प्रयोजनाभिधानं पुनश्चोदयति । तस्य चेति । तस्य ङकारानुबन्धस्यासंज्ञने ऽस्मिन्नेवं विज्ञायमाने ङित्कार्यं याडाप इत्येतत्त एवं वादिनस्तव श्यां, शीशब्दे परत: प्रसक्तं, प्रसजतु नाम तत्राह । स दोषइति दोष इत्यनेन सामानाधिकरण्यात्स इति पुल्लिंगनिर्देश: परिहरति । ङित्वइति वर्णमात्रनिर्देशइति विवक्षितं, वृत्तभंगभयात्त्वस्थाने मात्रशब्द: प्रयुक्त: याडाप

इत्यत्र ङितीति यदनुवृत्तं न स बहुव्रीहि:ङकारद्वयस्येति, किं तर्हि कर्मधारय:ङश्चासाविच्चेति: तत:किमित्यत आह । वर्णो यत्स्यादिति ।यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे ।अयं तावन्ङित्वमभ्युपेत्य परिहार उक्त:, ङित्वमेव तु नास्तीत्याह वर्णश्चायमिति ।चशब्दो वार्थे पठित: वर्णो वायमित्येव वा पाठ: औङिति वर्णो वायमुपात्तो न प्रत्यय: ङकारस्तु मुखसुखार्थो यथा ऋदोरबित्यत्र दकार: अंगाधिकारस्य प्रत्ययस्य तेन विशेषणादौकारान्तस्य प्रत्ययस्येत्यर्थ: ।

वर्णरूपतया चौकारग्रहणे सति द्वयोरप्यौकारयोर्ग्रहणं भवति प्रत्ययविषयत्वाद-
ननुबन्धकपरिभाषायाः ।ङित्वेप्यदोष इति ।ङित्वे सति यो दोषःसोपि
न भवति, ङित्वस्यैवाभावादित्यर्थः पूर्वेण वा परिहारेणास्यान्वयः,परिहारा-
न्तरमाह ।निर्देशोयमिति ।पूर्वाचार्याणां हि सूत्रे द्वेअप्येते द्विवचने औङिति
पठ्येते,तदाश्रयेणायं निर्देशः तेन द्वये रपि ग्रहणं भवति, न च ङित्कार्यप्रसंगः
नहि पूर्वाचार्यानुबन्धैरिह कार्याणि क्रियन्ते ॥

जश्शसोः शिः । कुण्डशब्दइति । जातिशब्दोऽप्ययं यदार्थप्रकरणादिना जात्याधारभूतायामेकस्यां व्यक्तौ वर्त्तते तदा वृत्तिविषयएकवचनो भवतीति संख्यैकवचनादिति शस् भवति, अर्थप्रकरणाद्यभावे तु तत्र प्रत्युदाहृतं,घटंघटं ददातीति ॥

अष्टाभ्य औश् । कृताकारोष्टन्शब्दो गृह्यतइति । कृताकारस्यानुकरणमष्टाशब्दो न तु विभक्तौ लक्षणवशादात्वं कृतमित्यर्थः ।कृताकारस्य

ग्रहणं किमिति । आत्ववतोनुकरणं किमित्याश्रितमित्यर्थः यदाऽत्वं भवति तदेव यथा स्यादित्युत्तरम् । अष्टेति कथं पुनरत्रात्वाभावः यावता नहि तद्विधौ विकल्पः संनिहित इत्यत आह ।एतदेवेति । इहाष्टन इति वक्तव्यं यथाष्टन वा विभक्तावित्यत्र, एवं सिद्धे अष्टाभ्य इति निर्देशात्कृतात्वस्यानुकरणमिति तावन्निश्चितं, तस्य चैतत्प्रयोजनं यदात्वं भवति तदेव यथास्यादिति ।यदि च नित्यमात्वं स्यात्कृतात्वस्यानुकरणमनर्थकं स्यात्, व्यावर्त्याभावादिति भावः । ननु चाष्टनो दीर्घादिति

दीर्घग्रहणेनायमर्थो ज्ञापित: तद्वा ज्ञापकमिदं वा,कोन्वत्र विशेष: इष्यतावद्वक्तव्यं षड्भ्यो लुगित्यस्यायमपवाद इति ।अस्यैवेत्यवधारणं द्रष्टव्यम् । कारणमाह। नाप्राप्ते हीति ।अयं हि लुग्वाक्ये समासे च सर्वत्र प्राप्नोति ।तस्मिन्प्राप्ते चेति । स हि समासएव प्राप्नोति न तु वाक्ये । अष्टपुत्रइति ।अन्तरंगानपि विधीन्बहिरंगो लुग्बाधतइति वचनाद्वाक्यावस्थायामेव प्राप्तोप्यौश् न क्रियते, औश एव वा स्थानिवद्भावाल्लुक् ।तदन्तग्रहणमत्रेष्यत इति । अंगाधिकारे तस्य च

तदुत्तरपदस्य चेति, वचनात्,यद्येवं यत्राष्टशब्दार्थ उपसर्जनं तत्रापि प्राप्नोत्यत आह ।प्रियाष्टान इत्यत्रेति । यथा पुनरत्रात्वं न भवति तथा तद्विधावेव वक्ष्यते ॥

षड्भ्यो लुक् । षट्प्रधानादिति । षट्संज्ञकानामर्थ:प्रधानं यत्र तस्मादित्यर्थ: ।प्रियषष इति ।अन्यपदार्थप्रधानोयं बहुव्रीहि:सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानमिति षष: पूर्वनिपाते प्राप्ते वा प्रियस्येति प्रियशब्दस्य पूर्वनिपात: ॥

स्वमोर्नपुंसकात् ।सु इति प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं न सप्तमीबहुवचनस्य,अमा एकवचनेन साहचर्यात्,तद्ब्राह्मणकुलमित्यत्र परत्वात्त्यदाद्यत्वे कृते लुङ्गं प्राप्नोति अतोमित्यम्भावेन बाधितत्वात्,तस्मात्त्यदादिभ्यश्चेति वक्तव्यमत आह ।तद्-ब्राह्मणकुलमित्यत्रेति । नित्यत्वाद्धेति । लुका त्यदाद्यत्वं बाध्यतइत्यनुषंग: कथं पुनर्लुको नित्यत्वं,यावता त्यदाद्यत्वे कृते अतोमित्यपवादविधानात्सो-प्यनित्यएवात आह । लुको हीति । यदि अतोमित्येतन्न स्यादकारान्तमप्यंग

लुको निमित्तं स्यादेव,तत: किमित्यत आह । यस्य चेति ।त्यदाद्यत्वं तु लुकि कृते नैव प्राप्नोति,न लुमतांगस्येति निषेधात्,यद्येवं तदपि लक्षणान्तरेणेव बाध्यते नासावत्वस्य प्रतिषेध: ।कस्य तर्हि प्रत्ययलक्षणस्य,प्राप्तिर्हि प्रत्ययलक्षणेन ॥

अतोम् । अत्रामिति पदच्छेदो न तु मिति, तथाहि सति लाघवाय मत इत्येव ब्रूयात्,किमर्थं पुनरम्विधीयते न मकार एवोच्यैत, द्वितीयैकवचनेप्यादे:

परस्येत्यकारस्य मकारे कृते ऽन्त्यस्य मकारस्य संयोगान्तलोपेनैव सिद्धमिष्टं, दीर्घप्रसंगस्तु, सुपि चेति दीर्घः प्राप्नोति न च दीर्घविधौ सन्निपातपरिभाषा प्रवर्तते, वृक्षायेत्यादावपि प्रसंगात्, तस्मादमेव विधेयः अपर आह। अभिधान-सामर्थ्यादतिजरसमित्यत्र जरसादेशो भवतीति, तच्चिन्त्यं, सन्निपातपरिभाषया जरसादेशस्याप्रसंगात्, अभिधानं तु दीर्घबाधनेन चरितार्थमिति॥

अदुड् डरादिभ्य: पंचभ्य: । अदुडादेशो भवतीति । विवक्षितादेशरूपप्रति-
पादनाय ष्टुत्वं न कृतं, कथं पुनर्ज्ञायते डिदयमादेश इति,यदि हि डिन्न
स्यादड्डतरादिभ्य: पंचभ्योदित्येव ब्रूयात्,किंपुन: कारणं सावेव दीर्घनिवृत्ति:
प्रयोजनमुच्यते न त्वमीत्याह । इह त्विति । एवं तर्हीति । पूर्वसूत्रविहितममनु-
वर्त्य डतरादिभ्य इति पंचम्या: षष्ठीं प्रकल्प्य तस्यैवामो दकारो विधास्यतइति
चोद्यार्थ: ।हेकारादित्यत्र संबद्धिलोपो माभूदिति । अयं च दोष: पूर्वस्मिन्नपि

पदो समान: । ननु च संबुद्धिलोपे हल्ङ्याब्भ्य इत्यतोऽपृक्तग्रहणमनुवर्तयिष्यतइह चादे: परस्येत्यमोऽकारस्य दकारे कृते मकारस्य संयोगान्त लोप: तस्यासिद्धत्वान्नायमपृक्त: एवमदादेशो नापृक्त: यद्यपृक्तग्रहणमनुवर्तते हे काण्डेत्यमोऽपि न स्यादिति दोष: । तदिदमुक्तम् ।अपृक्तश्चेदमो दोष इति । संबुद्धिलोपे अपृक्तश्चेल्लुप्यते अमो न स्यादिति दोष: अथ निवृत्तमपृक्तग्रहणं ततो निवृत्ते डतरादिषु दोष: हेकतरदित्यादौ लोप: स्यादिति,अतो डित्वाददड्डादेशविधा-

नातस्य च डित्वान्न संबुद्धिलोपः नापि पूर्वसवर्णदीर्घत्वमित्यर्थः ।यदि पुनः पूर्वसूत्रविहितमममनुवर्त्य तस्यैवादादेशो विधीयते शक्यं डित्वमकर्तुम् ॥

नेतराच्छन्दसि ।अतो मित्यस्यानन्तरमेवेति । अमादेशस्वाड्डादेशस्यापवादो भविष्यति,ततश्च नेति वक्तव्यं न भवतीति भावः ।

युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् । शित्करणं सर्वादेशार्थमिति । अन्यथाऽऽदेः परस्येत्यादेः स्यात् । ननु चाकारस्याकारवचने प्रयोजनाभावादाद्यनुसंहारे

बाधिते,लोन्त्यस्येति मकारस्याकारे सति अतो गुणइति पररूपेणैव सिद्धमत आह ।अन्यथा हीति । आदेशइति व्यपदेश आदेशव्यपदेश:,यस्यादेशस्य प्रयोजनं नास्तीति मन्यते तस्यैव स्यादित्येवशब्दार्थ: किं पुनरादेशव्यपदेशेन प्रयोजनं यत आदेरैव स्यात्,तत्राह । ततश्चैति ।अर्थे च: पठित: ।ततो ह्यादेशव्यपदेशाद्युयोचीति यत्वं न स्यात्, यत्वाभाव: प्रयोजनमादेशव्यपदेशस्य स्यादित्यर्थ:, योचीत्यत्र युष्पदस्मदोरनादेशइतिवर्त्तते । ननु चानादेशो या विभक्तिरित्यैवं

तत्र विज्ञास्यते,नहि तदादिविधिरस्ति यत आदेशादाविति विज्ञायेत,ततश्च सत्यप्यादेशादित्वे विभक्तेरनादेशत्वात्स्यादेव यत्वमिति व्यर्थमाकारस्याकार-विधानम् । एवं मन्यते ।सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेनादिविकारद्वारेण विभक्तेरेवादेशो विधीयतइति विभक्तिरेवादेश इति ।सर्वे सर्वपदादेशा इत्यत्र न पदशब्देन सुप्तिङन्तमुच्यते, किं तर्हि पद्यते गम्यते ऽनेनार्थ इति पदं,ततश्च पवत्ति यत्र यथा तिशब्दस्य तु शब्दो भवति तद्वदत्रापि ङसोरेव विधीयतइति

भवत्येवादेशत्वं विभक्तेः ॥

डे प्रथमयोरम् । डे इत्यविभक्तिकोऽय निर्देशः इति । प्रथमयोरिति प्रथमाद्वितीययोर्ग्रहणमिति वक्ष्यति, तदत्र समासे सति बहुवचनप्रसंग इति भावः। प्राधान्यलक्षणस्य प्रथमार्थस्येहासम्भवात्सन्निवेशविशेषापेक्षया प्रथमस्य ग्रहणमिति तावन्निश्चितं तिङ्प्रथमयोस्तु युष्मदस्मद्भ्यामसंभव एव, तत्र प्रत्यययोर्ग्रहणं विभक्त्योर्वेति संशयः, यदि स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्ततो विभक्त्योर्ग्रहणं

पुंलिगनिर्देशे तु प्रत्यययोः तत्र निर्णयमाह । प्रथमयोश्च विभक्त्योरिति । एतदेव स्पष्टयति ।प्रथमाद्वितीययोरिति ।कथं पुनः प्रथमाशब्देन द्वितीयोच्यते, साहचर्यात् । ननु सकृत्प्रयुक्तः शब्दो मुख्यवृत्तिर्वा भवतु जघन्यवृत्तिर्वा न पुनरुभयवृत्तिः सत्यम् । प्रथमाद्वितीयासमुदाये जघन्यवृत्तिरेवायमुद्भूतावयवभेदश्च समुदाय इति द्विवचनं, कथं पुनर्ज्ञायते विभक्त्योर्ग्रहणमिति द्वितीयायां चेत्यात्वविधानात्,तद्व्यादेशार्थमुच्यते, अनादेशे युष्मदस्मदोरनादेशइत्यैव सिद्धत्वात् ॥

यदि चात्र विभक्त्योर्ग्रहणं स्यादेवमस्यादेशार्थतोपपद्यते ननु च योचीति यत्व-बाधनार्थं तत्स्यात् यद्यैतावत्प्रयोजनं स्याद्यत्वमेवायं विशिष्य ब्रूयात् योच्यापीति,आबितिप्रत्याहारो नाप्यङ्ग्रहणवत्, यतस्तु द्वितीयायामात्वं शास्ति ततो ज्ञायते विभक्त्योरिह ग्रहणमिति॥

शसो न । नेत्यविभक्तिकोनिर्देशः तथा च पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्यायमम: प्रतिषेध इति भाष्ये शङ्कितं कः पुनः प्रतिषेधे सति दोषः यावता ऽमि

प्रतिषिद्धे योचीति यत्वे प्राप्ते द्वितीयायां चेत्यात्वे कृते प्रथमयोः पूर्वसवर्ण-दीर्घत्वे कृते तस्माच्छसो नः पुंसीति नत्वे च युष्मानिति सिद्धयत्येव । सत्यं पुंसि सिद्धयति, स्त्रीनपुंसकयोस्तु न सिद्धयति, तदिद दर्शितं, युष्मान् अस्मान् ब्राह्मणीरित्यादि । अलिंगे वा युष्मदस्मदीइति । लिंगानुशासने तथापाठात् उदाहरणे त्वादेः परस्येत्यकारस्य नकारे सकारस्य संयोगान्तलोपः ॥

भ्यसो भ्यम् । एत्व प्राप्नोतीति । सुपि चेति दीर्घस्याप्युपलक्षण मेतत् ।अंगवृत्तइत्यादि । अस्यार्थः पूर्वमेव व्याख्यातः ।केचित्पुनरित्यादि । येषां शेषे लोपोन्त्यस्य लोपस्तेषामतो गुणे पररूपत्वमेकादेश । स्वरश्च । एत्वनिवृत्यर्थमिति ।अत्रापि दीर्घस्याप्युपलक्षणम् एत्वनिवृत्याचाकारोच्चार-णस्यार्थवत्वात्सवर्णदीर्घत्व तेषां न भवति ॥ येषां त्विति ॥ अन्त्यलोपपक्षे मतभेदो भ्यमादेशो भ्यमादेश इति, टिलोपपक्षे त्ववश्यमभ्य मादेशः ,अन्यथा

रूपासिद्धेः । नन्वेवं स्वरे दोषः कथम्, अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इत्यत्र कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्त इत्यन्तोदात्तग्रहणमनुवर्तते, ततश्च, म्यमोऽन्तोदात्तत्वं प्राप्नोतीत्यत आह । उदात्तनिवृत्तिस्वरश्चेति । न तत्रान्तग्रहणमनुवर्तते, उच्चारणक्रमे प्रत्यासत्त्या चादेरेवोदात्तत्वं भवतीत्यर्थः ॥

साम आकम् । सामिति षष्ठीबहुवचनमागतसुट्कं गृह्यत इति । अंगसंज्ञानिमित्तस्यान्यस्यासंभवात् । अथ किमर्थमागतसुट्को गृह्यत इति । यद्यपि

षष्ठबहुवचनम गतसुट्कं गृह्यतइति प्रकृतमिह तु प्रत्ययापेक्षया पुल्लिंगनिर्देश: नपुंसकलिंगमेव वा पठितव्यं,अथेति न प्रयोजनप्रधान: प्रश्न: किं तर्हि युष्मदस्म्यां परस्यैवं विधस्यासंभवप्रधान: अत एवाह । नह्यादेशविधानकाले सुङ्विद्यतइति सुङ्विधावाज्जसेरसुगित्यत आदित्यवनुवर्त्ते,अकारान्तत्वं च युष्मदस्मदो:शेषे लोप इत्यन्त्यस्य लोपे भवति, कश्च शेष आदेश: । अनादेश: यत्वात्वयोर्वि-धानात्,आदेशत्वं चाकमादेशे सति,नच त्यदाद्यत्वेनाकारान्तत्वं,त्यदाद्यत्वं

प्रति डिपर्यन्तास्त्यदादय इति स्मरणात् । तस्मादादेशविधानकाले सुण्न विद्यते, उत्तरवादी त्वादेशविधानकालेऽसत एव सुट् उपादानम् अथापि तस्योपादाने प्रयोजनमस्तीत्याह । तस्यैव त्विति । यद्यसुट्को गृह्येत ततः पूर्वोक्तेन न्यायेन पश्चाद्भवतःसुटः केन निवृत्तिः स्यात् । स्थानिन्यन्तर्भूतत्वादिति । तेन सहस्थानित्वेनोपादानसामर्थ्यादिति भावः । एतच्च पाक्षिकं प्रयोजनं कतरस्मिन्पक्षे यदा शेषे लोपोन्त्यलोपस्तदा,यदा तु टिलोपस्तदा

पश्चादपि सुट: प्रसंगाभावान्नैतत्प्रयोजनम् । दीर्घोच्चारणमित्यादि ।अन्यथातो गुणे पररूपत्वं स्यात् । नन्वकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति,अन्यथा कमेव विदध्यादत आह । अकमि त्विति ॥

आत औ णल: । पपावित्यादौ पाअइति स्थिते युगपत् त्रीणि कार्याणि प्राप्नुवन्ति ।द्विर्वचनं सवर्णदीर्घत्वमेकादेश औत्वमिति,तत्र केन क्रमेणैतानि कर्तव्यानि तद्दर्शयति ।अत्रेति । लित्स्वरं तु नोपन्यस्यति,सर्वथान्तो-

दात्वसिद्धेः उक्तक्रमे हेतुमाह । एकादेशादिति । यदि पूर्वमेकादेशः स्याद्भय-पवर्गाभावादौत्वं न स्यादित्यनवकाशं तत् । परत्वादेकादेश इति । अत्र वृद्धि-रेकादेशस्तस्य स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनं,स्थानिवद्भावस्तु द्विर्वचनेऽचीति,तत्र अचीति तत्र न स्थानिवद्भावस्य निमित्तनिर्देशः किं तर्ह्यजादेशस्य,द्विर्वचननिमित्तेऽचि योऽजादेश इति,तेन संप्रत्ययचपरत्वाभावेऽपि स्थानिवद्भावो भवत्येव, औकारौ-कारयोर्लाघवे विशेषाभावात्प्रयोगसम्बाध्योकार एव विहितः अपर आह आङ्प्र-

प्रश्लिष्टाकार औकारस्तस्योचारणे प्रयत्नलाघवं भवति, विश्लिष्टाकार औकार-स्तस्योच्चारणे प्रयत्नगौरवं भवति, तद्विधानं दरिद्रात्यर्थं ददरिद्रौ अत्र दरि-द्रातेरार्द्धधातुके लोपो वक्तव्य इत्याकारलोपोप्यौकारस्य श्रवणं भवति, यद्यपि सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति वचनाल्लिटि विवक्षितस्याकारलोपे सत्यौ-त्वस्याप्रसंग: यद्यपि न कास्यनेकाज्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थमित्याभि सति णल एवासंभवस्तथाप्यौत्वविधानसामर्थ्याद्द्वयमप्येतन्न भवति॥

तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्याम् । जीवतात्त्वमिति ।अत्र स्थानिवद्भावेन तातङो ह्रिग्रहणेन ग्रहणादतो हेरिति लुक् प्राप्नोति । नैष दोषः हुफल्भ्यो हेर्धि-रित्यनुवर्तमाने पुनरतो हेरिति ह्रिग्रहणं ह्रिरेव यो ह्रिस्तस्य यथा स्यात्स्था-निवद्भावेन यो ह्रिस्तस्य मा भूदित्येवमर्थम् । ङित्करणमित्यादि ।यद्यपि सर्वादेशतायाः प्राग्गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वमनिश्चितं तथापि सर्वादेशत्वेपि ङित्वस्य प्रयोजनं तातङि संभवति अङादिषु नैव सर्वादेशत्वे प्रयोजनं संभवतीति

तेष्वनन्यार्थङित्वेन, ङिच्चेत्येतत्सहसा प्रवर्तते, तातङि तु प्रयोजनान्तरसंभावनया कियानपि विलम्बो भवति, तेनास्मिन्विषये उत्सर्गापवादयोस्तुल्यकाला प्रवृत्तिरित्यपवादमपि ङिच्चेत्येतद्बाधित्वाऽनेकाल्शित्सर्वस्येत्येतदेव परत्वात्प्रवर्तत इति भावः । एतच्च ङिच्चेत्यत्र सम्यगुपपादितं, तत्र ब्रूतादित्यादौ गुणप्रतिषेधः मृष्टादित्यत्र वृद्धिप्रतिषेधः । ङित्वाच्चास्येति । ननु च ङित्कार्यं भवतु स्थानिवद्भावप्राप्तपित्वात्पित्कार्यमपि को विरोधोऽत आह । ङिच्च

पिन्न भवति ।वचनमिदं सार्वधातुकमपिदित्यत्र योगविभागेन कल्पितम् । कुव ईडिति । उपलक्षणमेतत् तृषढाद्भवान् इत्यत्र तृणढ्म्म भवतीति । तातङि ङित्वमित्यादि श्लोकद्वयं क्वचित्पठ्यते तातङि व्यवस्थितं ङित्वं संक्रमकृत्स्यात्,संक्रमो नाम गुणवृद्धिप्रतिषेधः,अहर्णि लिङ् गुणवृद्धिप्रतिषेधकृद्भवितुमर्हति,अन्त्यविधिश्चेत्,अन्त्यविधिहेतुत्वादन्त्यविधिर्ङित्वं,करणसाधनो वा विधिशब्दः अन्त्यस्य यथा स्यादित्येवमर्थं चेत् ङित्वमित्यर्थः । निराकरोति ।

तच्चं । तथा न, च शव्दोवधारणे प्रतिषेधेन,संवध्यते, तत् ङित्वं तथा सति नैव कर्त्तव्यम् एरु रित्यस्यानन्तरं तुह्योस्तादाशिषीति वक्तव्यमेरु रित्यैव,एवं सिद्धे ङित्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमिति निश्चीयते,न च सर्वादेशतामन्तरेण तत् तत्प्रतिषेधार्थत्वं ङित्वस्योपपद्यतइति सर्वादेशस्तातङ् भवति । ननु चान्त्यविधिश्चास्तु, अवयवे कृतं लिंगमितिन्यायेन गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थश्चास्तु ङित्करणसामर्थ्यादित्याशंक्या परिहारान्तरमाह । हेरधिकार-

सत्यैव योयं ङेरित्यधिकारस्तं ज्ञापकमाह सूत्रकारस्तस्यैतत्प्रयोजनं ङिरेव यो ङिस्तस्य यथा स्यात्स्थानिवद्भावेन यो ङिस्तस्य माभूदिति, तच्च सर्वादेशत्वे सत्युपपद्यते । ननु च ङिरेव यो ङिस्तस्य यथा स्याड्डिकृतो यो ङिस्तस्य माभूदित्यन्त्यादेशत्वेपि तातङो ङेरित्यधिकार उपपद्यतइत्याशंक्य साक्षात्परिहारमाह । तातङो ङित्वसामर्थ्यादिति । ङित्वसामर्थ्यात्किलायमन्त्यविधि स्यात् तच्च सामर्थ्यं नास्ति, सर्वादेशत्वे ऽपि प्रयोजनसंभवात्, ततश्च

पूर्वोक्तया रीत्या विप्रतिषेधात्सर्वादेश एव तातङ् भवति, अङ् सावित्या-दावनडादीनां नैवं ङित्वसामर्थ्याभावः, तेन तेन्त्यविकारदा जाताः ॥

विदेः शतुर्वसुः । विद ज्ञानइति । सत्ता विचारणार्थयोरात्मने-पदित्वेन शतुरसम्भवः लाभार्थस्य तूभयसदित्वेन शतुः सम्भवेपि तुदादित्वाद्विक-रणेन व्यवधानमिति ज्ञानार्थस्यैव लुग्विकरणस्य परस्मैपदिनो ग्रहणमिति भावः । क्वसोरपि सामान्यग्रहणार्थमिति । अन्यथा वसः सम्प्रसारणमित्युच्यमाने

निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं स्यात् । ननु च क्रियमाणेप्युकारानुबन्धे एकानुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं स्यात्तत्राह । एकानुबन्धकग्रहणाद्भिति ॥

समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् । पूर्वशब्दोवयववचनः, अनञ्पूर्वो वयवो यत्र समासे सोनञ्पूर्वः । प्रकृत्यैति समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति क्त्वा, कुगतिप्रादय इति समास, ल्यपि सति ह्रस्वस्य तुक् । पार्श्वतः कृत्यैति । आद्यादित्वात्सप्तम्यन्तात्तसिः स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोरिति क्त्वा । तृतीयाप्रभृतीन्यन्य-

तरस्यां, क्त्वा चेति, समासः । नानाकृत्य द्विधाकृत्येति । नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे इति क्त्वा पूर्ववत्समासः । कृत्वा हृत्वेति । हृत्वेत्येतत्प्रत्युदाहरणम् अत्र कृत्वाशब्दो नञ्सदृशःपूर्वोऽस्ति, समुदायस्तु समासो न भवति । परमकृत्वेति सन्महदित्यादिना समासः तुमर्थाधिकाराद्भावे क्त्वा प्रत्ययः पारम्यमपि क्रियाया एव विशेषणमिति समानाधिकरण्यं, कथं, पुनरिदं प्रत्युदाहरणं यावता भवत्येवायमनञ्पूर्वः समास इत्यत आह । अनिति हीति । अन् इति

जातावेकवचनं वचनव्यत्ययो वा । समास एव निर्द्धार्यतइति । निर्द्धारणस्य तुल्यजातीयापेक्षत्वात्, कथं पुन: समास: क्त्वान्तो भवति यावता प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं न च समासात् क्त्वाविहित: अथ कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात्समासस्य क्त्वान्तता, एवमपि प्रकृत्य पार्श्वत:कृत्येत्यादावेव स्यात् उच्चै:कृत्येत्येवमादौ तु न स्यात्, अगतित्वादका-रकत्वाच्चेत्याशंक्याह । स चेति । तत्र निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति

त्क्त्वामात्रस्यैव ल्यब् भवति । ननु प्रत्ययविषये पूर्वेण परिभाषाद्वयेन तदन्त-विधिव्यवस्था न तु येन विधिस्तदन्तस्येत्यनेन,तत्राह । तथा चेति ।कथं पुनरेतज्ज्ञापकमित्याह । गतिकारकपूर्वस्य त्विति । कथं नास्ति प्रसंग इत्याह । न गतिरिति । अतो जग्धिर्ल्यप्ति कितीत्यत्र यदुक्तं जग्धौ सिद्धमन्तरंगत्यादि-त्यादि तत्स्मारयति । प्रधाय प्रस्थाये त्येवमादिष्विति । के पुनरन्तरंगा विधयः हित्वदत्वात्वेत्वेत्वदीर्घत्वशुडिटः,हित्वं दधातेर्हिःहित्वा प्रधाय ।

दत्वं, दोदद्घोः दत्वा, प्रदाय । आत्वं जनसनखनां सन्झलोः खात्वा प्रखाय प्रखन्य, इत्वं द्यतिस्यतिमास्थामिति किति स्थित्वा प्रस्थाय ईत्वं घुमास्थागापाजहातिसां हलि पीत्वा प्रपाय, दीर्घत्वम्, अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति, शान्त्वा, प्रशम्य, श्, च्छ्वोः शूडनुनासिके च, पृष्ट्वा आपृच्छ्या, ऊठ् द्यूत्वा इट् उदितो वा देवित्वा, प्रदीव्य, अत्रेटि सति न क्त्वा सेडिति कित्वप्रतिषेधाद्गुणः, स्यात् । पूर्वग्रहणं किमर्थम् अनीत्येवोच्यमाने बहुव्रीहिः स्यात्,

पूर्वग्रहणे तु सति, तस्य नियतदेशावयवचनत्वान्नायं दोष: लित्करणं प्रचिकी-र्षतीत्यत्र प्रत्ययात्पूर्वस्य स्वरार्थ,प्रकृत्येत्यादौ तु धातुस्वरेणैव सिद्धम्, पित्करणं तुगर्थम् ।

क्वापि छन्दसि । अपिशब्दाल्ल्यबपीति ।स च समासेऽसमासे च भवति,अप्राप्तिविषये ल्यप: प्रापणार्थत्वादपिशब्दस्य, अन्यथा वा छन्दसीत्येव वाच्यं स्यात्, तथा च छन्दोविधानमनुविदधान: कल्पसूत्रकारा अपि प्रयुञ्जते

आज्येनाक्षिणी अज्येत्यादि ॥

सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः ।सुशब्दआदेश उच्यमाने अन्ये सुपो न प्राप्नुवन्ति,तस्मात् सुग्रहणमपनीय सुङ्ग्रहणं कर्तव्यमित्याह ।सुपां सुप इति ।तिङा तिङ इति ।एतच्च व्यत्ययो बहुलमिति सिद्धं,सुपां सुप इत्ययमपि तस्यैव प्रपंचः तदणवन्तीति प्राप्तइति तु युक्तः पाठः । आर्द्रे चर्मन्निति ।ननु च पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धं,कथं चर्मन् इ इति स्थिते इकारस्य पूर्वसवर्णो नकारस्तत्र परतः स्वादिष्विति पदसंज्ञायां सत्यां पूर्वस्य नकारस्य

लोप: तत्रायमप्यर्थ: नडि संबुद्ध्योरित्यत्र ङिग्रहणं न कर्तव्यं भवति, अप्रातिपदिकत्वादेव विभक्तिनकारस्य लोपाप्रसंगात्, पूर्वस्य तु नकारस्येष्ट एव लोप:, नैतदस्ति । अत्र हि पूर्वसवर्णो भवन्नान्तर्यतो निरनुनासिकस्य निरनुनासिको दकार एव स्यात्, अस्तु संयोगान्तलोपो भविष्यति, नात्र संयोगान्तलोप: प्राप्नोति, स्वादिष्विति पदसंज्ञायां सत्यां पूर्वनकारस्य लोपे सति असंयोगान्तत्वात्, नलोपो हि संयोगान्तलोपे सिद्ध: एवं तर्हि न ङिसंबुद्ध्योरित्यत्र

ङिग्रहणं करिष्यते, तत्र नलोपाभावे संयोगान्तलोपः । तदेवमस्यान्यथा-
सिद्धत्वादुदाहरणान्तरमाह । हविद्धानि यत्सुन्वन्तीति । यत् ह इति स्थिते
अत्र यदि पूर्वसवर्णो दकारः स्यात्यदाद्यत्वे सति स्थानिवद्भावा,त्स्मिन्
भावः प्राप्नोति तस्मादत्र लुगेव कर्तव्यः अनेकाल्सु च म्यामादिषु अन्त्यस्य
पूर्वसवर्णे पूर्वभागस्य श्रवणप्रसंगः तस्मात्तत्रापि लुगेव कर्तव्यः ॥ धीतीत्यादि ।
धीतिमतिसुष्टुतिशब्देभ्यस्तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्ण इकारः सवर्णदीर्घत्वम् । न

ताद्ब्राह्मणादिति ।तच्छब्दाद्ब्राह्मणशब्दाच्च शस्, तस्यादादेश: न विभक्तौ तुस्मा इति इत्संज्ञाप्रतिषेध: यादेव विप्रतात्, त्वा महान्तमिति बह्वृचा: ।यूयं वयंमिति प्राप्तइति । प्रमादपाठोयं,तथाहि । न युष्मे वाजबन्धव इत्यत्र मन्त्रे ऋताश्वमेधनाम्नो राज्ञोदानं स्तूयते, व्यत्ययेन द्वयोर्बहुवचनं,वाजमित्यन्ननाम्, वाजमित्यन्ननाम्,अन्नप्रदानेन सर्वेषां बन्धवस्तेषां संबोधनं हे वाजबन्धव: युष्मे युष्मासु अधीत्यस्याने न संबन्ध:, स च सप्तम्यर्थानुवादी,निनित्सुश्च निन्दन-

शीलोऽपि मर्त्यो युष्मासु श्रद्धां न धारयति नावधारयति, श्रद्धाभावादित्यर्थः अस्मेइन्द्राबृहस्पती इत्यत्रापि रयिं धत्तमिति क्रिया, दधातिश्च दानार्थः तस्माद्युष्मासु अस्मभ्यमिति युक्तः पाठः यूयादेशइत्याद्यपि न पठितःतव्यम्, अनुष्टुभेतिप्राप्तइति । अधिगुप्रैषे तु ताअनुष्ट्योव्यावयतादिति अनुपूर्वाच्चिष्ठतेरातश्चोपसर्गइत्यङ्, अनुष्ठानमनुष्ठा तयाऽनुष्ठया । प्रबाह्वेति । घेर्ङितीति गुणः ननु ङित्वे विद्याद्वर्णनिर्देशमात्रं वर्णे यत्स्यात्तच्च विधात्तदादा वित्युक्तं

सत्यं ङित्करणसामर्थ्यान्नु गुणः । प्राह्णेतिप्राप्त इति । बाह्णेति तु युक्तः पाठः प्रशब्दस्याख्यातेन संबन्धात् अयाचो ऽकारः सुपि चेति दीर्घनिवृत्त्यर्थः ॥

अमो मश् । अमिति मिबादेशो गृह्यतइति । द्वितीयैकवचनस्य ग्रहणं न भवति छन्दसि दृष्टानुविधानाद्वक्ष्यमाणेषु बाहुल्येन तिङां निर्देशात् । वधीमिति । हन्तेर्लुङ्, लुङि चेति वधादेशः च्लेः सिच् इट्, मिपोम् भावः, तस्य मश् अकार उच्चारणार्थः अस्तिसिचोपृक्त इतीट् इट ईटीति सिचो लोपः

सवर्णदीर्घत्वम् । शित्करणं सर्वादेशार्थमिति । अन्यथा अलोन्त्यस्येति मकारस्य मकारवचने प्रयोजनाभावात्सर्वादेशो भविष्यत्यत आह । मकारस्यापीति ।यथा मो राजि समः क्वावित्यत्रेति भावः । पंचमीनिर्देशाभावात्वादेःपरस्येत्येतत्र भवति अथोच्यते द्विमकारकोयं निर्देशः करिष्यते, तत्रैकस्य संयोगान्तलोपेपि वधीमित्यादि सिद्धमिति,एवमपि लाघवे नास्ति विशेषः किं च संयोगान्त-लोपस्यासिद्धत्वादपृक्तलक्षण ईट् एव न स्यात् । एवं तर्हि यकारादिः करिष्यते,किं यकारो न श्रूयते, वलि लुप्तनिर्दिष्टो यकारः नात्र किंचित्प्रमाण-

मस्ति, तस्मात्कित्करणम् ॥

लोपस्त आत्मनेपदेषु । अदुह्रेति । दुहेर्लङ्, आत्मनेपदेष्वनतइति झस्यादादेश: बहुलं छन्दसीति रुट्, तकारस्य लोपे द्वयोरकारयोरतो गुणे पररूपत्वम् । शये इति । शेतइत्यत्र तलोपे कृते अयादेश: । दुहामिति । लोट् टेरेत्वम्, आमेत: तलोप: । अपीत्यधिकारादिति । एवं चात्मनेपदेष्वितिवचनं तस्यैव प्रपंच: ॥

यजध्वैनमिति च । वकारस्य च यकार इति । बह्वृचास्तु वकारमेवक्क० वाधीयते, तत्र मलोपमात्रं निपात्यते ॥

म्यस्तयोरित्याकारलोपाभाव: । जुजुष्टनेति । व्यत्ययेन परस्मैपदं, तुदादित्वाच्च तस्य बहुलं छन्दसीति श्नु: द्विर्वचनं जुषेरुदात्तत्वाज्जुषध्वमिति प्राप्तइति तु युक्त: पाठ: । यदिक्रतेति प्राप्तइति । बह्वृचास्तु कौवस्तो मरुतो यतिष्टनेत्यस्याबृचि यतिष्ठनेति पठन्ति, यतिस्थनेति पदकाले, तत्रास्तेरूपम् ॥

इदंतो मसि । मसीत्यविभक्तिको निर्देश: इकार उच्चारणार्थ: अन्तशब्दोवयववचन:, इत् अन्तो यस्य स इदन्त: तपरकरणमसंदेहार्थं यन्तइत्युच्यमाने

संदेहः स्यात् किं यकारान्त इदन्त इदन्तो वेति, तत्र यदि सकारोपमर्देन इकारान्तमभिप्रेतं स्यात्मस इदित्येव वाच्यं स्यात्तस्मादवस्थित एव सकार इकार उपसृज्यते, अन्तग्रहणाच्च तद्ग्रहणेन गृह्यते, ततश्च टित्वादेरागमलिंगस्याभावेपि अर्थादागमोयं संपद्यते, तदिदमुक्तं, मसः सकारान्तस्येत्यादि, एवं च मस इगिति वक्तव्यं, प्रत्याहारसंदेहप्रसंगात्तथा नोक्तम् ॥

क्वौ यक् । दत्त्वायेति । दौ ददोः सौभाग्यमस्ये दत्त्वाय, दत्त्वाया

स्मभ्यं द्रविणेह भद्रमित्यादिमन्त्रगतमुदाहरणं, दत्वाय सविता धियमिति क्वचित्पठ्यते, तत्र तैत्तिरीयकास्तत्वायेति पठन्ति । क्त्वापि छन्दसीत्यादि । एवं हि पुनः क्त्वाग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥

आज्जसेरसुक् । जे जसेरिति पूर्वाचार्यानुरोधेन निर्देशः । ब्राह्मणास उव इति । असुकि कृते जसः सकारस्य श्रवणम्, असुकः सकारस्य विसर्जनीयः ये पूर्वासिद्धइत्यादि । चोद्यं । उपरासइति । अपरशब्दस्यादेरुकारश्छान्दसः यदि

पुनरयं पूर्वान्त: क्रियेत अस्य जस्यसुगिति नैवं शक्यम्, अतो गुणे पररूपत्वं हि स्यात्, अकारोच्चारणं तूत्तरसूत्रे दध्यस्यतीत्यादौ श्रवणार्थं स्यात्, सकृद्गता-वित्यादिपरिहार:यद्यप्येतत्सर्वनामसंज्ञाया: पूर्वादिषु जसि विकल्पनादेव सिद्धम उभयासो जातवेद: स्यामेत्यत्र तु शीभावप्रसंग: अत्र हि प्रथमचरमेति विकल्पं बाधित्वा सर्वादिषु पाठान्नित्या संज्ञा भवति सा अन्तरंगा ॥

अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि ।अश्वस्यतीति ।असुको-कार: पूर्वत्र ब्राह्मणाम इत्यादौ चरितार्थ इत्यतो गुणइति पररूपत्वं भवति, न क्यइति नियमादपदान्तोकार: ।मैथुनेच्छायामिति । अश्वविषयेच्छा यदा मैथुनार्था भवति न त्वारोहणाद्यर्था तदैवासुग्भवति,मैथुनेच्छापरत्वाच्च प्रयोगस्याश्ववृषोपादानमतन्त्रमिति मनुष्यादिविषयेपि प्रयुज्यते,इति रामौ वृषस्यन्तीमिति ।तृष्णातिरेकइति ।अभ्यवजिहीर्षातिरेक: ।क्षीरलवणविषय

इच्छातिरेको यदाभ्यवहारार्थो न तु क्षोमाद्यर्थस्तदेत्यर्थः । सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति । तादर्थ्ये एषा चतुर्थी सर्वप्रातिपदिकार्थं सर्वेषां प्रातिपदिकानामित्यर्थः ।

आमि सर्वनाम्नः सुट् । इमे बहव आमः ङसुओसुआम्, ङेराम् नद्याम्नीभ्यः किमेतिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे, कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि, तेषु कस्येदमामो ग्रहणमित्याह । आमिति षष्ठीबहुवचनं गृह्यत इति । तस्य हि परत्वादिति । सुटो नुटश्च षष्ठीबहुवचनमवकाशः आट्प्रभृतीनां चतुर्थ्येकवचनादि

डेराम उभयप्रसंगे परत्वादाडादयो भवन्ति, तेषु कृतेषु सकृद्गतिन्यायाश्रयणात् सुट्नुटौ न भवत: । यश्च घादामुरिति । किमेतिङव्ययघादाम्वित्येष: । चस्त्वर्थे तुरेव वा पठितव्य: । आम् च लिटीति । लिटि परतो य आम् कास्प्रत्यया-दिति विहित इत्यर्थ: । न तौ सर्वनाम्न: परौ स्त इति । तेनात्र तावत्तयोर्ग्रहणं यस्य चात्र ग्रहणं तस्यैवोत्तरत्राप्यधिकार इति नुड्विधावपि तयोर्ग्रहणमिति भाव: । आचारक्विबन्तानां सर्वादिनां सर्वार्थत्वाभावात्सर्वनामसंज्ञाभावात्सर्वना-

न्नो लिट्यामोसंभव: यस्तु मन्यते इह सामान्यग्रहणे सति यथासंभवं प्रकरणं कार्यप्रतिपत्ति: ततश्च तयोरपि नुट्प्रसंग इति तं प्रति परिहारान्तरमाह । सानुब न्धकाविति वेति ।सामान्यग्रहणे तु सति पचतिवरामित्यत्र यस्येति लोपं बाधित्वा परत्वान्नुट् स्यात्,कारयां चिकीर्षामित्यत्र तु नित्यत्वादयामन्तेत्य-यादेशे ऽतो लोपे च कृते ह्रस्वाभावान्नास्ति नुट: प्रसंग: ।उत्तरार्थमिति । त्रेस्त्रय इत्यामि परतो यथा स्यात् । इह त्विति ।पंचमीनिर्देशस्त्वादित्यनुवृत्तेन

सामानाधिकरण्यादवसीयते, एवं च कृत्वा इति सर्वेषामितिनिर्देशोपपत्तिः ।

त्रेस्त्रयः । त्रेरिति षष्ठी, न पंचमी, निजां त्रयाणामिति निर्देशात्।

ह्रस्वनद्यापो नुट् । पंचमी ह्रस्वनद्याप इति । नामीति लिंगेन, अन्यथांगनिमित्तस्य आमो नह्यस्ति संभवः ।

षट्चतुर्भ्यश्च । पंचानामिति । नुटि कृते नोपधाया इति दीर्घः न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य । षण्णामिति । झलां जशोऽन्तइति षकारस्य

डकारो यरो ऽनुनासिकइति डकारस्य णकार: ष्टुत्वम्, अथ षणान्ता षडिति रैफस्य प्रक्षेपणेन रैफान्ताया अपि संख्याया षट् संज्ञा कस्मान्न विहिता, एवं सत्र चतुर्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति, तथा षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरित्यत्रापीत्यत आह । रैफान्ताया इति । बहुवचननिर्देशादिति । शब्दप्राधान्ये हीतरेतरयोगे द्विवचनेन भाव्यं समाहारद्वन्द्वे त्वेकवचनेन भाव्यम्, अर्थप्राधान्ये तु षट्संज्ञका एव प्रत्येकं बहुवर्थाश्चतु: शब्दश्चेत्युपपद्यते बहुवचनम्, अत्राम:परत्वं शब्दद्वारकम् ।

परमषण्णामिति ।अत्रापि षड्‌र्थप्राधान्यात्त एव पर आम् भवति, बहुव्रीहौ त्वन्यपदार्थस्य प्राधान्यान्न षड्‌थपिदं परत्वमिति न भवति । प्रियपंचा-मिति ।अल्लोपे कृते चुत्वं ञकार: ॥

श्रीग्रामण्योश्छन्दसि ।नित्यार्थं वचनमिति ।अन्यथा भाषायामिव विकल्प: स्यात् छन्दसि नुडेव चेद्दृश्यते तस्य च लक्षणमस्ति, कोयं विकल्प-प्रसंग: इति चिन्त्यमेतत् ।सूताश्च ते ग्रामण्यश्चेति । नेदं कर्मधारयस्य वाक्यं

किं तर्हि बहुवचनान्तयोर्यदेतरेतरयोगे द्वन्द्वस्तदा नुड्विधे:प्रयोजनं यदैकवचनान्तयो: समाहारद्वन्द्वं कृत्वा एकशेष: क्रियते तदा ह्रस्वान्तत्वादेव नुट् सिद्ध इति न प्रयोजन मिति दर्शयति । एवं च तेशब्दो न पठितव्य: ।अत्रापि नुडेव चेद्दृश्यते तस्य च निर्वाहोऽस्ति,इतरेतरेतरयोगद्वन्द्वो न करिष्यते, तदेवमिदं सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् ॥

गो: पादान्ते । छन्दसीत्यधिकरादृक्पादस्यैव ग्रहणं ग्रहणं न

श्लोकपादस्येत्याह । ऋक्पादान्तइति ।

इदितो नुम् धातोः । कुडि दाहे, हुडि संघाते ।

अंगाधिकारान्नुमयं प्रत्यये परतो भवेत् ॥

कुण्डेत्यादौ, ततश्च किन् स्यान्नाकारो गुरोर्हलः ॥

इत्याशंक्याह । अयमिति । अत्र प्रमाणमाह । तथाहीति । कथं

पुनरेतज्ज्ञापकं यावता इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे वक्तव्याविति इक्प्रत्यये कृते अंगसंज्ञायां

सत्यां नुमा भवितव्यमिति लक्षणवशादेव नुमनुषङ्कयोर्ग्रहणं कर्तव्यम् ।एवं मन्यते नायभिका निर्देशः किं तत्रागन्तुकेनैकारेण,तत्राप्राप्तौ नुमिति,नात्र किंचित्प्रमाणमस्तीत्याशंक्याह । धातुग्रहणं चेति ।धातुत्वमेवापेक्षितं न त्वंगत्वमित्येवमर्थं धातुग्रहणं नान्यत्किंचित्प्रयोजनमस्तीति भावः । ननु च भेत्ता अभेत्सीदित्यत्रा धात्वोस्तासिसिचोरिदितोर्नुम्निवृत्त्यर्थः धातुग्रहणं स्यादत आह ।

तासिसिचोरिति । ननु चामंस्तेत्यादौ आत्मनेपदं ङितमपेक्ष्य

सिजन्तस्यानिबितामिति लोपो मामूदित्यैतत्सिची दित्कार्यं स्यादित्यत आह ।
अमंस्तेत्यादाविति ।यथा हृत: सिजिति कित्वविधानमस्य लिंगं तथा तत्रैव
प्रतिपादितं तासेस्तहोंदित्करणं मन्तेत्यादौ आत्मनेपदैकवचनस्य डादेशे कृते
टिलोपे च मनत् आ इति स्थिते नकारस्योपधालोपो मामूदित्यैवमर्थं स्यादत
आह । मन्तेत्यत्रेति । नकारलोपो न भवतीत्यनुषगं:जयादित्यस्तु आभीय-
मसिद्धत्वमनित्यमाश्रित्यतासेरिदित्करणमतुना सिक्लोपप्रतिषेधार्थमित्यवोचत्,

तन्मते, धातुग्रहणं तासिनिवृत्त्यर्थं कर्तव्यमिति उपदेशे नुम् भवतीत्यत्र यत्नान्तरमास्थेयम् । इह भिदिर्प्रभृतिषु इकारस्योपदेशेऽनुनासिक इदितीत्संज्ञा रेफस्यापि हलन्त्यमिति, ततश्चेदित्वान्नुम् प्राप्नोति तत्राह । इरितामिति । इरिताभिर उपसंख्यानमित्यौपसंख्यानिकी समुदायस्येत्संज्ञा न प्रत्येकं सौत्री, ततश्चानिदित्वान्नुम्, न भवतीत्यर्थः । नन्वेवमपि स्वरितेत्त्वनिबन्धनमात्मनेपदं न प्राप्नोति भिदिर्प्रभृतिषु, तस्मात्प्रत्येकपक्षे परिहारो वाच्य इति मत्वा

प्रत्येकपदौ परिहारमाह । अवयवशोपीति । अपर आह । इदित इति नायं बहुव्रीहि: किं तर्हि कर्मधारय: ततश्च वर्णग्रहणमिदं भवति, तत्र तदन्तविधिनेत्संज्ञकेकारान्तस्य धातोर्नुमिति, अथेदितो धातवो नुमनुषक्ता एव कस्मान्न पठिता:एवं हीदं न कर्तव्यं भवति, नुम् ग्रहणं तावदुत्तरार्थं कर्तव्यमिदितां च भूयस्त्वात्प्रत्येकं नकारोच्चारणादिदमेव सूत्रं लघीय: ॥

शे च मुचादीनाम् ।मुचादयो मुच्लृ मोक्षणइत्यारभ्य तुदादिष्वाग-

णान्ताद्वेदितव्या: ।के पुनस्तृम्फादय इति । व्यवस्थावाचिन्यादि शब्दे निरनुषंगाणामपि ग्रहणप्रसंगादिति प्रश्न: प्रकारवाच्यादिशब्द: प्रकारश्च सादृश्यं तच्च नकारानुषक्तयेत्युत्तरं यदि सानुषांगणां पुनर्नुम्, विधीयते एवं सति परस्य नकारस्यानुस्वारपरसवर्णयो: कृतयोर्नकारमकारयो: श्रवणप्रसंग इत्यत आह । तेषामिति । अथास्य नुमोपि लोप: कस्मान्न भवति तत्राह । स चेति । विधानसामर्थ्यादिति । अयं च मुचादिष्वेव लोपाभावस्य हेतु:

तृम्फादिषु तु परनकारलोपस्य चिणो लुङ्न्यायेनासिद्धत्वादेव पूर्वनकारस्य लोपाभावः सिद्धः अथ मुचादिष्वेव तृम्फादयः कस्मान्न पठिता इत्यत आह । ये त्विति । अयमभिप्रायः सानुषंगाणां निरनुषंगाणां च तन्त्रेणार्थनिर्देशः तत्र यदि सर्वे मुचादिषु पठ्येरन् निरनुषंगाणामपि नुम् प्रसंगः सानुषंगाणां निष्कृष्य पाठे द्विरर्थनिर्देशेन गौरवप्रसंग इति ॥

मस्जिनशोर्फलि । मकेति । टुमस्जो शुद्धौ, तृच् एकाच इतीट् प्रतिषेध: अन्त्याज्झलात्पूर्वो नुम्, स्को: संयोगाद्योरन्ते चेति सलोप: कुत्वम्, अनुस्वारपरसवर्णौ ।नष्टेति ।रधादिभ्यश्चेतीडभावपक्षे नुम् । मज्जनमिति ।जकारे परत: सकारस्य श्चुत्वे जश्त्वे च प्राप्ते जश्त्वस्यासिद्धत्वात् श्चुत्वं, शकारस्य जश्त्वे जकार: । मस्जेरित्यादि । यद्यन्त्यादच:पर: स्यात्तदा नस्जानां समुदायस्यैका संयोगसंज्ञेति सकारस्यासंयोगादित्वाल्लोपो न स्यात्, अथापि

सजयोः पृथक् संयोगसंज्ञामाश्रित्य लोपः स्यादेवमपि तस्य लोपस्यासिद्धत्वान्नकार उपधा न भवतीति तस्य लोपो न स्यात्, तस्मादन्त्याज्जकारात्पूर्वः सजयोर्मध्ये नुमेषितव्यः ॥

रधिजभोरचि । रध हिंसासंराध्योः जभ जृभी गात्रविनामे, इहास्य नुमोवकाशो रन्धनं ररन्धतुरित्यादि, क्व उपधाया वृद्धेरवकाशः पाचकः पाठकः रन्धक इत्यादावुभयप्रसंगे परत्वाद्वृद्धिः प्राप्नोति, तत्राह । परापि सतीति ।

वृद्धिस्तु नुमि कृते न प्राप्नोति,अकारस्यानुपधात्वादित्यनित्या ।रद्धेति ।रधादिभ्यश्चेति पक्षे इडभाव: झषस्तथोर्धोऽध इति तकारस्य धत्वम्,इह जभेरचि रधेर्लिटि च,नटीति सूत्रन्यास: कर्तव्य: तथा तु न कृतमित्यैव ॥

नेट्यलिटि रधे: ।नुमि कृतइत्यादि । ननु चेटि सत्यजादित्वान्नुमा भवितव्यं,प्रागेव चेट: कित्वं प्राप्नोति,न चालिटीत्यस्य वैयर्थ्यं,थल्यर्थवत्वात् एवं हि धातोरित्यनुवृत्तेरुपदेश एव नुम् भवति । अचीत्येषा तु विषयसप्तमी

ऋचीति । येषां छान्दसः क्वसुस्तेषामेव विचारो न नास्ति छन्दसि दृष्टानु-
विधानात् ।एत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोरिति । वस्वेकाजाद्घसामित्यत्र कृतद्विर्वचना-
नामेकाचां ग्रहणादेवमुक्तम् ।तत्र कृते नुमागमइति । अचीतिवचनात् ।तस्येत्यादि।
यद्यपि ररन्धिवेत्यादिवत् क्वसावप्यातिदेशिकं कित्त्वं नास्ति तथाप्यौपदेशिकं
कित्त्वमाश्रित्य नलोपो भवतीत्यर्थः । ऋगेत्यादि ।एवं सतिनेट्यलिटीति
द्वावपि प्रतिषेधौ न वक्तव्यौ भवत इति भावः । विपरीतमवधारणं संभाव्येतेति।

एवकारे तु क्रियमाणे न लाघवे विशेषः ॥

रभेरशब्लिटोः । रभ राभस्ये, अनुदात्तेत् ॥

लभेश्च । डुलभाष् प्राप्तौ अनुदात्तेत् ।लम्भो वर्त्तत इति । उपसर्गादिव खलघ ोरिति नियमस्य वक्ष्यमाणत्वादपपाठोयम् ।खनो घ चेति चकाराद्भग: पदमितिवत् घप्रत्यय इत्येके ।योगविभाग उत्तरार्थ इति ।उत्तरो विधिर्लभेरेव यथा स्याद्रभेर्माभूत, किं च शब्लिटोर्यथा संख्यनिरासार्थश्च ॥

आङो यि । अत्र धातोरित्यनुवृत्तेरुपदेशावस्थायामेव नुमा भवितव्यं, तस्माद् यीति विषयसप्तमीत्याह । यकारादौ प्रत्यये विषयइति । प्रागित्यादिना विषयसप्तम्याश्रयणस्य फलं दर्शयति । तत्रेत्यादि । रूपे तु नास्ति विशेष:, एयत्प्रत्ययेपि वृद्धया नैव भवितव्यं, नित्ये नुमि सति विहितनिमित्तत्वात् यति पुनरुत्तरपदाद्युदात्तत्वं स्यादिति । यतो नाव इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वात् । आलभ्य इति । यक् । अनुषंगलोप: क्रियतइति । एतेन यकृल्यपौ व्याख्यातौ ।

तेन यीति सामान्योक्तावपि एयदेवोदाहृत इति भाव: ॥

उपात्प्रशंसायाम् । अत्र प्राप्तिरेव धात्वर्थ: प्रशंसा तु गम्यमानतया विशेषणमतो यस्य प्राप्तिर्यतो वा प्राप्ति: प्रशंसाहेतुर्भवति तत्रोदाहरणं, विपर्यये तु प्रत्युदाहरणम् ॥

उपसर्गात् खल्घञो: । सिद्धे सतीति । लभेश्चेत्यनेन । उपसर्गादेवेति । विपरीतस्तु नियमो न भवति उपसर्गात्खलघञोरेवेति, गृधिवञ्च्यो: प्रलम्भनइति

निर्देशात् ॥

न सुदुभ्यां केवलाभ्याम् ।केवलशब्दः । शब्दोपादानादन्यस्य सजातीयस्याभावमाचष्टे यथा हि ॥

केवलाभ्यामिहैताभ्यां प्रवेष्टव्यमितीरिते ।
अन्यस्य पुरुषस्यैव प्रवेशः प्रतिषिध्यते ॥
न शुकादेस्तथेहापि परस्परयुताविमौ ।
एकाकिनौ विजातीयसहितौ चापि केवलौ ॥

सुदुर्लभं सुलभं दुर्लभम् अतिसुलभमित्युदाहरणानि ।सुलाभो दुर्लभ इति । भावे घञ्, कर्मणि तु खल् भवति, यद्वा सुः दोषे यथा सुभिक्षं नायेति, दुर्निंदायां यथा दुर्ब्राह्मण इति, तेन कृच्छ्राकृच्छ्रार्थत्वाभावात्खलभावः । तृतीयां मत्वैति तृतीयापक्षे त्विदं प्रत्युदाहरणमित्यर्थः । अथ पंचमीपक्षे कस्मान्न प्रत्युदाहरणमित्याह । पंचम्या हीति । न च तदापि प्रसुलम्भमिति प्रत्युदाहरणम्। उक्तं हि भाष्ये नैषोऽस्ति प्रयोग इति । अतिसुलभमित्यत्रेति ।उपसर्गादित्यनु-

वृत्तेरुपसर्गयोः सुदुरोरिह ग्रहणमितिभावः, अतिरतिक्रमणे चेत्यतेःकर्मप्रवचनी-
पसंज्ञा, तया चोपसर्गसंज्ञा बाध्यते, एकसंज्ञाधिकारात् । पंचमीनिर्देशादपीति।
एवं च सर्वथा केवलग्रहणस्य कर्तव्यत्वात्क्रमव्यतिक्रमे कारणाभावात्पूर्वतृतीया-
श्रयणेन प्रत्युदाहरणं दर्शितम् ॥

विभाषा चिण्णमुलोः । तेनानुपसृष्टस्य विकल्प इति । तथा च
च वार्त्तिकं चिण्णमुलोरनुपसर्गस्येति ॥

उगिदचां सर्वनामस्थाने-धातोः ।धातुवर्जितानामिति ।नैदमधातोरित्यस्यार्थप्रदर्शनं,तस्यान्यपरत्वात् ।तस्मादंचतिग्रहणं नियमार्थमिति यद्वक्ष्यते तत्सिद्ध एवायमर्थः प्रदर्शितः ।आधातोरित्यस्य त्वर्थप्रदर्शनेउगितामंगानामंचतेश्चाधातोश्चोगितो नुम् भवतीति प्रदर्शनीयम् ।अंचतेश्चेति ।अजितिप्रत्याहारग्रहणं तु न भवति नपुंसकस्य झलच इति पुनरज्ग्रहणात्,तत्र हि प्रत्याहारस्यैव ग्रहणं नांचतेः झलन्तत्वात् । भवानिति । अत्वसन्तस्य चेति दीर्घः । श्रेयानिति ।

सान्तमहत इत्यादिना दीर्घः ।अत्रागमे कृतं लिगं समुदायस्यापि विशेषकं भवतीत्यंगस्योगित्वम् । प्राङिति । ऋत्विगित्यादिना क्विन् सुः हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ,क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वं नकारस्य ङकारः ।अंचतिग्रहणं नियमार्थमिति । नलधातोरिति प्रतिषेधाद प्राप्ते विध्यर्थमेतद्भवति,एवं लधातोरिति न वक्तव्यं नियमादेव सिद्धेः । उखास्रदिति ।वसुस्रंस्वित्यादिना दत्वम् । अधातोरिति किमिति ।अंचतिग्रहणान्नियमादेव धातोर्न भविष्यतीति

प्रश्नः । अधातुभूतपूर्वस्यापीति । यस्य कदाचिदधातुत्वं दृष्टं तस्य संप्रति धातुत्वे सत्यपि यथा स्यादित्यर्थः । गोमत्यतेरिति ।सुप आत्मनः क्यच्,अविद्यमानः प्रत्ययो - प्रत्ययः स पुनः क्विप्, अतो लोपः क्यस्य विभाषेति यलोपः व नुम् गोमान् कथं पुनरत्र दीर्घत्वं यावता ऽत्वसन्तस्य चाधातोरित्युच्यते,नैष दोषः । अधातोरिति तत्र विभज्यते,तत्सामर्थ्यादसन्तस्यैव प्रतिषेधः नात्वन्तस्य अत एव तत्र वृत्तौ असन्तस्यैव प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तम् ॥

युजेरसमासे । युङ् युञ्जौ, युञ्ज इति । पूर्ववत्क्विबादि । अश्वयुगिति । सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्, एतदेवासमासवचनं ज्ञापकम् अंगाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च ग्रहणं भवतीति । युजेरितीकारनिर्देशादिति ।नायमिका धातुनिर्देश: किं तर्हि धातुपाठगतस्यैकारस्यानुकारणमिति भाव: । युजमिति । संपदादित्वाद्भावे क्विप् ।

नपुंसकस्य झलच:। त्रपूणीति । यद्यप्यत्रैकोऽचि विभक्तावित्येव नुम्

सिद्धस्तथाप्यजिति प्रत्याहारग्रहणस्यानन्यार्थत्वादनेनैव नुम् भवति कः पुनरत्र विशेषस्तेन वा नुमि सत्यनेन वा, न तु कश्चिद्विशेषो न्यायस्तु प्रदर्शितः । यद्येवं माकारि प्रत्याहारग्रहणमकार एव गृह्यतां फलत इति, कः पुनरेवं लाघवे विशेषः, किं चात्र प्रत्याहारग्रहणादुगिदचामित्यत्राचंतेर्ग्रहणं न प्रत्याहारस्येत्युक्तं तदपि विघटितं स्यात् । बहुपुरीति । बह्व्यः पुरो येषा-मिति बहुव्रीहावृक्पूरब्धः पथामानक्ष इत्यकारः समासान्तःप्राप्तः

समासान्तविधेरनित्यत्वान्न भवति । विमला द्यौयेषु तानि विमलदिवि दिनानि, इह फलक्षणस्य नुमो वकाशो यदनुगिन्नपुंसकं सर्पींषि धनूंषि, उगिल्लक्षणस्यावकाशो यदुगिदनपुंसकं गोमान् यवमान् उगितो फलन्तस्य नपुंकस्योभयप्रसंगे परत्वादनेनैव नुम् भवति, अस्तु कृते पुनः प्रसंगविज्ञानादुगिल्लक्षणोपि नुम् प्राप्नोति, कथं पुनरेकमन्त्यमचमपेक्ष्यानेकस्य परत्वं संभवति, मा नाम् संभूत्प्रयोगे, विधानकाले तु संभवति, यथा पचतीति, लटः शपश्च, तत्र

तुदन्ती तुदन्तीत्यत्र परस्य नकारस्यानुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोर्द्वयोर्नकारयोः श्रवणं प्राप्नोति, न व्यंजनपरस्यैकस्यानेकस्य वा तुल्यजातीयस्य व्यंजनस्य श्रवणं प्रति विशेषोऽस्ति, इह तर्हि कृषन्ति रुषन्तीत्यत्र परस्य नुमोनुस्वार-परसवर्णयोः कृतयोः पूर्वस्याभक्लपरत्वादनुस्वारपरसवर्णौ न स्त इत्यट्कुप्वाङ्नुम्व्य-वायेपीति णत्वं प्राप्नोति, यदा पुनरेको नुम् तदा तस्यानुस्वारश्च प्राप्नोति णत्वं च, तत्र णत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारे कृते परसवर्णः तस्यासिद्धत्वाण्णत्वाभावः

सिद्ध: तस्मादुगिल्लक्षणस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्याशंक्याह । उगितो झलन्तस्येति ।सकृद्गतिन्यायो आश्रीयतइत्येवकारेण दर्शयति । अनेनैवेति । अन्त्यात्पूर्व इति । रेफजकारयोर्मध्यइत्यर्थ: ॥

इकोचि विभक्तौ । इक इति किमिति । पूर्वत्र यदज्ग्रहणं तदिहैव कर्तव्यं नपुंसकस्य झल: अचोचीति, तेन तु हलन्तस्य न भविष्यति, संध्यक्षरान्तं तु नपुंसकं नास्त्येवेति प्रश्न: । अत एवादन्तं प्रत्युदाहरति न हलन्तम् ॥

अचीति किमिति । त्रपुभ्यामित्यादौ झलादौ सत्यपि नुमि स्वादिष्विति पदसंज्ञायां सत्यां न लोपः प्रातिपदिकान्तस्येति लोपेनैव सिद्धमिष्टमिति प्रश्नः । इतरोऽपि विदिताभिप्राय आह । उत्तरार्थमिति । अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङचि यथा स्यात् झलादावस्थिभ्यामित्यादौ माभूत्,पुनश्चोदयति ।यद्येवमिति । परिहरति । इह त्विति । हे त्रपो इति । अत्र प्रागेव गुणान्नुमःप्रसंगः गुणे कृते ऽनिगन्तत्वादप्रसंगः । स्यादेतत् । अस्त्वत्र नुम् स्वमोर्नपुंसकादिति

सोलुंकि सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञायां नलोपो भविष्यतीति, तत्राह। न ङिसंबुद्ध्योरिति ।ननु चेत्यादि । एवकारो भिन्नक्रम: प्रतिषेधेन संबद्ध्यमान औपचारिकमपि विभक्तेरस्तित्वं प्रतिषेधति, द्विविधं विभक्तेरस्तित्वं, मुख्यमौपचारिकं च, तत्र मुख्य श्रूयमाणाया इतरल्लुप्ताया: प्रत्ययलक्षणेन, तदिह लुप्तत्वान्मुख्यं तावन्नास्ति, प्रत्यय लक्षणप्रतिषेधेनौपचारिकमपि नास्त्येव तत्र विभक्तावित्युच्यमानो नुम् क: प्रसंगो यत्सर्वथैवासत्यां विभक्तौ स्यात्, नैव

प्राप्नोति नार्थोऽज्ग्रहणेन । एतदेवेत्यादि । अन्यथा अज्ग्रहणं न कुर्यात्, कृतं तु ज्ञापयति अजन्ते नपुंसके संबुद्धिविषये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो न भवतीति । तथाचेत्यादिना ज्ञापकस्य प्रयोजनं दर्शयति । संबुद्धौ चेति वर्तमाने ह्रस्वस्य गुण इति विहितो गुणः सम्बुद्धिगुणः । तौम्बुरवमिति ।विकारे और् । इकोचीत्यादि । इकः अचीत्युच्यते व्यंजनादौ माभूत त्रपुभ्यां त्रपुभिः, अस्तु लोपः अस्त्वत्र नुम् न लोपःप्रातिपदिकान्तस्येति नलोपो

भविष्यति, स्वर: कथं, पंचत्रपुम्यां पंचत्रपुभि: इगन्ते उत्तरपदे द्विगौ पूर्वपदं प्रकृत्या भवतीत्येष स्वरो न प्राप्नोति, सत्र नुभि सत्यनिगन्तत्वात्, नलोपेपि कृते स्वरविधौ तस्यासिद्धत्वादनिगन्तत्वमेव । स्वरो वै श्रूयमाणेपि लुप्ते किन्न भविष्यतीति ।वैशब्द: चामायां, श्रूयमाणेपि वै नकारे स्वरो भवति पंचत्रपुणो पंचत्रपुण: स लुप्ते किं न भविष्यति, यत्र शास्त्रवशेन संभवो न प्रत्ययोण तत्र किं न भविष्यति, भविष्यत्येव किं पुन: कारणं

श्रूयमाणोऽपि नुमि स्वरो भवति, संघातभक्तोऽसौ नोत्सहते तदुत्तरपदेगन्ततां विहन्तुं यदि चान्तरंगः स्वरः प्रागेव विभक्त्युत्पत्तेर्भविष्यति, अत्र तर्हि अतिराभ्यामतिराभिरिति, अतिरिभ्यामिति स्थिते नुमि कृते तेन व्यवधानाद्रायो हलीत्याकारो न प्राप्नोति, नलोपेऽपि कृते सुब्विधौ तस्यासिद्धत्वाद्व्यवधानमेव संघातभक्तो नुम् तमेव न व्यवदध्यात्, रैशब्दं तु व्यवधात्येव अथाप्यंगाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति रैशब्दान्तस्यांगस्यात्वविधानान्नास्तिनुमांगस्य

व्यवधानं, तथापि निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति रैशब्दस्य व्यवधानमेव, अथाप्यंगस्यात्वमेवमपि नुम एवात्वं प्राप्नोति, तत्र पूर्वस्य यणि सति अतियांभ्यामिति स्यात्, तथा प्रियतिसृभ्यां ब्राह्मणकुलाभ्यामित्यत्र प्रियत्रिभ्यामिति स्थिते तिसृभावो न स्यात्, नुमा व्यवधानात् । नलोपेपि कृतइत्यादि, पूर्ववत् । नैष दोषः । रायात्वं तिसृभावश्च व्यवधानान्नुमा अपि भवतः।

व्यवधानादिति कर्मणि ल्यब्लोपे पंचमी, नुमा व्यवधानं प्राप्यापि भवत इत्यर्थ: विभक्ति विधानदशायां यदानन्तर्यं तत्रत्राश्रीयते न त्वादेशविधानदशायामिति भाव: । नुमा अपीत्यत्र संहिताया अविवक्षितत्वात्सवर्णदीर्घत्वं न कृतम्, अन्ये मध्ये हि शब्दं पठन्ति, अपिशब्देनैतत्सूचयति, प्रकारान्तरेणाप्यात्वतिसृभावौ सिद्ध्यत इति, तत्कथम् अतिरिम्यामितिस्थिते नुमात्वयोरुभयोरप्यनित्ययो: परत्वादात्वमेवं तिसृभाव: तत्र सकृद्गतिन्यायाश्रयणेन नुमभाव:, सत्यपि वा

नुमि न कश्चिद्दोष:,एवं तर्हि नुम्नुटोर्विप्रतिषेधार्थमज्ग्रहणं कृतं, ह्रस्वनद्यापो नुट् इत्यस्यावकाश:, अग्नीनां वायूनां, नुमोवकाश: त्रपुणे जतुने,त्रपुणां जतूनामित्यत्रोभयप्रसंगे पूर्वविप्रतिषेधेन नुडिष्यते । नामीति दीर्घो तथा स्याद् इति । स च विप्रतिषेधो ज्ग्रहणे सत्युपपद्यते, द्वयोरप्यनित्यत्वेन तुल्यबलत्वात् असति हि त्वज्ग्रहणे कृताकृतप्रसंगीत्वान्नित्यत्वान्नुमेव स्यात्,एतदपि प्रयोजनं दूषयति । नुड्वाच्यइति । क्रियमाणेऽप्यज्ग्रहणे नुट् तत्र वाच्य: वचनेनैव

साध्योऽन्यथा परत्वान्नुमेव स्यात् । ततश्चाज्ग्रहणं कर्तव्यं पूर्वविप्रतिषेधश्च वक्तव्य इति यत्नद्वयमाश्रयणीयम्, तत्राज्ग्रहणमकृत्वा एक एव नुडर्थो यत्नः कर्तव्य इत्यर्थः । इदं तर्हि प्रयोजनं तेनैव यत्नेन नुटि तत्रानजादौ नुम् माभूत्, अस्तु, लोपो भविष्यति, नलोपस्यासिद्धत्वादनजन्तत्वान्नापीति दीर्घत्वं न स्यात्, माभूदेवं, नोपधाया इत्येवं भविष्यति, इह तर्हि शुचीनाम्, इन्हन्पूषार्यम्णां शौ, सौ चेति नियमाद्दीर्घत्वं न स्यात् प्रतिपदोक्तस्येनस्तत्र ग्रहणं,

लाक्षणिकश्चायम्,एवं प्रत्याख्याते ग्रहणे प्रयोजनमाह । उत्तरार्थं त्विति तुशब्दस्तदर्थं, यद्युत्तरत्रास्य प्रयोजनं तर्हि तत्रैव कर्त्तव्यमत आह । इह किंचिदिति तुशब्दस्य यण् न कृत: इकोसवर्णे शाकल्यस्येति प्रकृतिभावविधानात्,त्रपो इत्यत्र तु संबुद्धयो शाकल्यस्येतावनार्षे इति प्रगृह्यत्वादवादेशाभाव:, केचिदत्र हे त्रपो हे त्रपु इति द्वैरूप्यमिच्छन्ति,प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्यानित्यत्वं ज्ञाप्यते,न त्वस्मिन्विषये सर्वथाभाव इति वदन्ति, तथा च भाष्ये हे त्रपु हे

त्रपो इति द्वयमप्युदाहृतम्, अन्ये तु हे त्रपिवति प्राप्तेऽहे त्रपो इति भवतीति भाष्यं व्याचक्षाणा नित्यमेव गुणमिच्छन्ति, तथा च वृत्तौ गुण एवोदाहृतः।

तृतीयादिषु भाषितपुस्कं पुंवद्गालवस्य । नपुंसकस्येति यत्षष्ठ्यन्तं प्रकृतं तदिह भाषितपुस्कमित्यनेन संबन्धात्प्रथमान्तं संपद्यते । पुंवदिति । पुंशब्देन तुल्यमित्यर्थः । केन पुनः प्रकारेण पुंशब्देन तुल्यं वर्त्ततइत्यपेक्षायामाह यथेति । नुम्ह्रस्वयोरभावः । पुंशब्दे दृष्टस्तद्द्वारेण यत्सादृश्यं तदिहातिदिश्यते

अन्यस्य कस्य चित्तृतीयादिषु पुंशब्देन सादृश्यस्यासंभवात्,तेनार्थन्नुमह्रस्वयो: प्रतिषेधोयं संपद्यते । नन्वेवमपि प्रकृतत्वान्नुम एवाभावातिदेशो युक्तो न ह्रस्वस्य,ततश्च ह्रस्वस्यावस्थितत्वात्तदाश्रयाणां गुणानाभावनुडौत्वानां प्रतिषेधो वक्तव्य:, गुण: घेर्ङिति,ग्रामण्ये कुलाय,नाभाव: आङो नास्त्रियां ग्रामण्या कुलेन,नुट् -ह्रस्वनद्यापो नुट्, ग्रामण्यां कुलानाम्,औत्वम्,औत्, अच्चघे: ग्रामण्यां ब्राह्मणकुले । नैष दोष: । अतिदेशसामर्थ्याद्ध्रस्वाभावोप्य-

तिदिश्यते, अन्यथा प्रतिषेधमेव गालवस्य विदध्यात् । ग्रामणीर्ब्राह्मण इति। भाषितपुंस्कप्रदर्शनमेतत् । ग्रामणि ब्राह्मणकुलमिति । नपुंसकह्रस्वत्वं भवति, अस्तदभावोतिदिश्यतइत्यनेन दर्शितं, परिशिष्टमुदाहरणं शुचि ब्राह्मणकुलमिति प्रक्रमाभेदाय दर्शितं, प्रत्युदाहरणेषु यथायोगं नित्यमेव नुम्ह्रस्वौ भवतः । पीलु फलमिति । विकारे ओरञः फले लुक् । समानायामाकृताविंत्यस्यैव विवरणं तुल्येप्रवृत्तिनिमित्तइति । यद्योगाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्त-

त्प्रवृत्तिनिमित्तं ग्रामनयनादि । अस्त्वेवं प्रकृते किमायातं तत्राह । इह त्विति पुंसि शब्दस्य या प्रवृत्तिस्तत्र वृक्षाकृति: वृक्षावान्तर जातिर्निमित्तमित्यर्थः फलाकृतिर्नपुंसकइति । प्रवृत्तिनिमि, त्तशब्दस्येत्यनुषंग: फलाकृति: फलावान्तरजाति: तत्र यद्यपि पीलो: फलमिति व्युत्पत्तौ वृक्षावान्तरजातिरप्यंगीकृता तथापि न सा फले प्रवृत्तिनिमित्तं किं तर्हि फलावान्तरजातिरेवेति । भिद्यते निमित्तं तदेतदेवमित्यादि स्त्रिया: पुंवदित्यत्रैतद्व्याख्यातं

तत एवावधार्यम् । कीलालपेनेति । ह्रस्वस्य निवृत्तावातो धातोरिति लोपः स्यात् ।

अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः अङो द्वितीयोकार उच्चारणार्थः, ङकारोन्तादेशार्थः अस्थ्यादयो नञ्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्ताः शेषमनुदात्तं, तत्रान्तर्यतोनुदात्तआदेशे प्राप्ते उदात्तवचनमस्थ्नेत्यादावल्लोपोन इत्यकारलोपे अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति विभक्तेरुदात्तत्वार्थं, विभाषा

ङिश्यो रित्यल्लोपाभावपक्षे त्वकारस्य उदात्तस्य श्रवणं भवति अस्थनीति, तथा छन्दस्यपि दृश्यतइत्यत्र इन्द्रो दधीचो अस्थभिरिति। एतैरस्थ्यादि-भिरित्यादि। अत्रांगाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति तदन्तस्य तावद्ग्रहणं भवति तथा नपुंसकस्येत्यनुवृत्तं श्रुतत्वादस्थ्यादीनां विशेषणं न प्रकृतस्यांगस्य तेनानपुंसकस्यापि तस्य ग्रहणं, किमर्थं पुनरस्थ्यादयो नपुंसकत्वेन विशेष्यन्ते यदृच्छाशब्दानां पुल्लिंगानां माभूत् दधिर्नाम कश्चित्तेन दधिनेति, नैतदस्ति

प्रयोजनम् ।

अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः ।
शास्त्रार्थस्तेषु कर्त्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु ॥

एवं तर्हि नपुंसकस्येत्यनुवृत्तस्यान्वयप्रदर्शनमात्रं कृतम् एतैरस्थ्यादिभिर्नपुंसकैरिति ।

छन्दस्यपि दृश्यते । छन्दसीत्येव सिद्धे पि दृश्यतइत्येतत्सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् । अन्यथारम्भसामर्थ्यात्कस्य चिदेव व्यभिचारः शंक्येत,

तदिदमुक्तम्, यत्र विहितस्ततोन्यत्रापि दृश्यतइति । अस्थन्वन्तमिति ।अनङि कृते अतो नुडिति मतुपो नुट् अनङो नकारस्य लोपः ।

ईं च द्विवचने ।अक्षी इति । अक्षि औ इति स्थिते औङः शी भावः पूर्वस्य ईकारस्तत्र प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति दीर्घस्य दीर्घाज्जसि चेति नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते वा छन्दसीति पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अकः सवर्णे दीर्घ इति वा दीर्घत्वम् । ननु चासत्यप्यस्मिन्वचने पूर्वसवर्णदीर्घत्वेनैव सिद्धं,नात्र

पूर्वसवर्णदीर्घत्वं प्राप्नोति परत्वान्नुमा बाध्यते, एवं तर्हि छन्दसि नपुंसकस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः मधोस्तृप्ता इवासतइत्येवमाद्यर्थं, तेन पुंवद्भावेन नुमि शीभावे चासति पूर्वसवर्णदीर्घत्वेनापि सिद्धमक्षी इति, सत्यं, स्वरस्तु न सिध्यति, अक्षिशब्दस्य नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तत्वात्, न च पुंवद्भावेन स्वरस्याप्यभावातिदेश इष्यते, तस्मात्स्वरार्थमत्रापीकार एव विधेयः ॥

नाभ्यस्ताच्छतुः । ददिति । श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः जक्षादित्यादौ जक्षित्यादयः षडित्यभ्यस्तसंज्ञा, कथं पुनश्चतुर्भिर्योगैर्व्यवहितस्य नुमः प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुमित्याह । शतुरनन्तरो न विहित इति । अनन्तर इकारः शत्रन्तस्य न विहितः एवं तदनन्तरइति यावद्विहितान्वेषणे नुमि पर्यवसानम् ।

आच्छीनद्योर्नुम् । अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुरिति । सूत्राक्षरैस्तावदयमेवार्थः प्रतीयते इत्येवं व्याख्यातं न पुनरयं व्यवस्थितः सूत्रार्थः दूषणस्य

वक्ष्यमाणत्वात्, तस्मान्नाप्रदर्शितविषयं दूषणं शक्यं वक्तुमिति विषयप्रदर्शनपरमिदं द्रष्टव्यम्। याती कुले इति। नपुंसकाच्चेत्यौङः शीभावः। याती ब्राह्मणीति। उगितश्चेति ङीप्। करिष्यतीति। लृट् लृटः सद्वा, ऋद्धनोःस्येतीट्। अत्रेत्यादि। चोद्यम्, अन्तरङ्गत्वं, पुनरेकादेशस्य शतृमात्रापेक्षत्वात्, नुमस्तु बहिरङ्गत्वं शीनद्युत्पत्त्यपेक्षत्वात्। व्यपवर्गो भेदः इदमवर्णान्तमङ्गमयं शतृप्रत्यय इत्येवं रूपः स एकादेशे कृते नास्ति क्षीरोदकवत्, तद्यथा

क्षीरोदके संयुक्ते न ज्ञायेते इदं क्षीरमिद मुदुदकममुष्मिन्नवकाशे क्षीरममुष्मिन्नवकाशे उदकमिति। अणान्तादंगादुत्तरस्य शतुरिति न युज्यते वक्तुमिति। यथा पूर्वमवोचस्तथा न युज्यतइत्यर्थ: तथा हि सर्वत्रावर्णस्य निवृत्त्याभवितव्यं क्वचिल्लुका अदती घ्नतीति, क्वचिच्छ्लुना जुह्वतीति, तुदतीत्यादावेकादेशेन, लुनतीत्यादौ श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपेन। स्यादेतत्। एकादेशविषयेऽन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गो भविष्यतीति तत्राह। उभयत

आश्रयवति । यत्र च पूर्वं परं चोभयं युगपदाश्रीयते न तत्रान्तादिवद्भावोऽस्तीति यथा उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः प्रोहते एतेर्लिङि अभीयादिति । इहाप्यवर्णान्तमंगं शता चेत्युभयं युगपदाश्रीयते इति नास्त्यन्तादिवद्भावः एतद्ध्युच्यते चेदवर्णान्तादंगादुत्तरस्य शतुरिति, न च सम्प्रत्येवविधः शता क्वचित्सम्भवति तत्र भूतपूर्वगतिराश्रयिष्यते पूर्वं यः शता अवर्णान्तादंगादुत्तर आसीदिति तत्राह । भूतपूर्वगत्याश्रयणेवेति । समाधिः समाधानं,परिहारः । अवर्णान्ताच्छब्दादिति

अंगादिति द्रष्टव्यम्, अन्यथा ददतीत्यादावपि प्रसंगात्, भवति ह्यत्रापि शत्र-
वयवादकारात्परस्तकारः कथं पुनरवर्णान्तस्यांगत्वमेकादेशस्यान्तवद्भावात्,
नहीदानीं परप्रत्यादिवत्त्वं विवक्षितं तकारस्य स्वयमेव शत्रवयवत्वात्,
एवं तेन तकारेण पुनरंगस्य तदन्त विधिः अंगस्येत्येतदत्रावर्त्यते । अपरे
पुनरिति । अत्रापि पक्षे युगपदुभयं नाश्रीयते किं तु क्रमेणेत्यस्त्यन्तादिवद्भावः
ननु च तुदन्तीत्यादावन्तादिवद्भावादवर्णान्तमंगं भवतु तथापि न ततः परे

शीनद्यौ,तकारेण व्यवधानादित्यत आह । तत्रेति । प्रकृतो नुम् प्रतिषेधेन संबद्ध इति तदनुवृत्ताविहापि प्रतिषेध एव विकल्पेन, शीनद्योर्वा नुम् न भवति अवर्णान्तादिति, केन पुनः प्रसंगः इदमेव ज्ञापकं स्यात् अस्ति शीनद्यो-र्नुमिति,ततश्च कुर्वतीत्यादावनवर्णान्तान्नित्यं नुमः प्रसंगः मैवं विज्ञायीति नुमग्रहणम् ॥

शप्श्यनोर्नित्यम् । इत्येतयोः शतुरिति ।एतयोः संबन्धी यः शता

तस्येत्यर्थः संबन्धश्च निमित्तनिमित्तिभावः क्वचित्तु संबन्धित्व इति पठ्यते ।
नित्यग्रहणमिति ।ननु चारम्भसामर्थ्यादेव नित्यं भविष्यति तत्राह ।इहेति ।

सावनडुहः । इह चतुरनडुहोरामुदात्त इत्यामागमः सर्वनामस्थानमात्रे विधीयमानः सौरन्यत्र सावकाशो निरवकाशेन नुमा बाध्येत,तथा संबुद्धेरन्यत्र सौ सावकाशो नुम् संबुद्धौ विशेषविहितेनाम् संबुद्धावित्यनेन बाध्येतेत्याशंक्याह अत्र केचिदित्यादि । कथं पुनरादित्यस्यानुवृत्तौ सत्यामप्यागमौः कृतयोर्नुम्

भवति, न पुनर्यं एवानडुहि नित्यः संनिहितोऽकारस्तत एव परः स्यात उच्यते । एवं सति मिदचोन्त्यात्पर इति परिभाषा बाध्यते, तत्राबाधेनोपपत्तौ सत्यां बाधो न न्याय्यः तत्र यथापरिभाषा न बाध्यते, आदित्यनुवृत्तिश्च सार्थिका भवति तथा वक्तव्यं, यदि चाममोरकृतयोर्नुम्, स्यान्नेदमुभयमनुगृहीतं स्यादिति कृतयोरेव तयोर्नुम् भविष्यति । अमामौ च न बाध्येते इति । न केवलममेव न बाध्यते अपि त्वाममावुभावपि न बाध्येते इत्यर्थः । अमत्र

दृष्टान्तत्वेनोपात्त: यथामु न बाध्यते तथा आमितिभाव: न पुनरमो नुमा बाधशंका, अमो विशेषविहितत्वात् । आममुम्भ्यां च नुमिति । न बाध्यतइति वचनविपरिणामेनानुषंग: अत्रापि यथा आमा न बाध्यते तथाऽमापीत्यर्थ: न पुनरामा नुमो बाधशंका, तस्य सामान्यत्वात् । अपरे त्वित्यादि । इच्छन्तीति वचनादिष्टिरेवेयमिति केचित् । अन्ये त्वाहु: । भवतु वा सामान्यविशेषयो: संनिधौ बाध्यबाधकभाव: इह त्वेनकेन योगेन व्यवधानम्, आनि हि संभवे

बाधनं भवति,इह च अस्ति संभवो यदुभयं स्यादित्याममोनुंमश्च समावेश इति । यथेति ।अत्र नाप्राप्ते द्विवचने दीर्घ आरभ्यते,अथ च संभवात्प्रकरणभेदाच्च समावेशः । बहूनड्वाहि ब्रह्मकुलानीति ।परत्वादामि कृते पुनः प्रसंगविज्ञानान्नपुंसकस्य झलच इति नुम् भवति ॥

दृक्स्ववस्स्वतवसां छन्दसि ।इदृङित्यादौ त्यदादिषु दृशोनालोचने कञ्चेति क्विनि नुमि च कृते पूर्ववत्कुत्वम् ॥

दिव औत् । धातोः प्रतिषेधो वक्तव्यः अक्षद्यूरिति, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादूठि कृते दिवशब्द एवायमिति प्रसंग इति अधात्वधिकारात्सिद्धम अधातोरित्यनुवर्तते, क्व प्रकृतम् उगिदचां सर्वनाम स्थानेधातोरिति, यदि तदनुवर्तेत नपुंसकस्य झलच इत्यत्रापि संबध्येत, ततश्च काष्टतधि ब्राह्मणकुलानीत्यत्र न स्यात्, तस्मादशक्यं तदनुवर्तयितुं ततश्च धातोःप्रतिषेधो वक्तव्य एवेत्याशंक्याह । दिव् इति प्रातिपदिकमित्यादि ॥

पथिमथ्यृभुक्षामात् । पन्था इति । इतोत्सर्वनामस्थान इतीकारस्याकार:सवर्णदीर्घत्वं, थोन्थ: अनुनासिकस्य नकारस्यान्तर्यतो ऽनुनासिक आकार: कस्मान्न भवतीत्याशंक्याह । स्थानिन्यनुनासिकेपीति । अत्र कारणमाह । भाव्यमानेनेति । केचिद्भाव्यमानोण् सवर्णान्न गृह्णाति इति पठन्ति, तेषामप्यण्ग्रहणं ग्राहकोपलक्षणार्थं, तेनाकारोपि भाव्यमानो ग्राहको न भवति, तपरस्तत्कालस्येत्यनेन तु ग्रहणशंका, उक्तं हि तत्र, अनणि

विध्यर्थमेतदिति ।स्यादेतत् । माभूत्स वर्णग्रहणम् अनुनासिकस्यैव तु सूत्रउच्चारणात्स एव स्यादित्यत आह । शुद्धो लययिति ।अकारविधाने अतो गुणे पररूपं स्यात्, अकारविधानं तु नकारनिवृत्यर्थं स्यात्,लोपविधौ गौरवप्रसंगा तस्मादाकार एव विहित: ॥

इतोत्सर्वनामस्थाने । अवचनं किमर्थं ह्रस्वस्य श्रवणं यथा स्यात् नैतदस्ति ।सौ तावदक: सवर्णदीर्घत्वं भवति, अन्यत्रापि नोपधाया:सर्वनाम-

स्थाने इति दीर्घेण भाव्यं, तस्मात्प्रकृत आकार एव विधेयोत आह । आदिति वर्तमानइति । यत्रायं विहितोऽकारः अपूर्वो भवति तत्रास्य प्रयोजनमित्यर्थः तदेव दर्शयति । ऋभुक्षाणामित्यत्रेति । अकारविधौ त्वेकमेव रूपं स्याद् दीर्घविकल्पस्तु तक्षाणां तक्षाणामित्यादयर्थं स्यात्, स्थानिन्यादेशे च तपरकरणं मुखसुखार्थम् ॥

थो न्थः । पथिमथोरिति । त्रयाणां प्रकृतत्वेप्येतयोरेव थकार-सम्भवात्सम्बन्धः आदेशेऽकार उच्चारणार्थः ।स्यादेतत् ।थेरन्थ इति सूत्रमस्तु अकारोपि विवक्षितोस्तु थिशब्दस्यान्थ आदेशः एवं च कृत्वा इतोदिति न वक्तव्यमिति,तदपि वक्तव्यम्,ऋभुक्षिन्शब्दार्थम् ।

भस्य टेर्लोपः । पथ्यादीति ।प्रत्येकमभिसंबन्धाद्भस्येत्येकवचनम् । विरोधादिति । सर्वनामस्थाने स भसंज्ञाया अभावो विरोधः इह न

संबद्ध्यतइति । उत्तरार्थं त्वनुवर्तत्वेति भाव: ।

पुंसोऽसुङ् ।असुङो ङकारो ऽन्तादेशार्थ:उकार उच्चारणार्थ: पुमानिति ।पुंशब्दस्योगित्वान्नुम्,स हि पुञो डुम्सुन्निति व्युत्पाद्यते डकारष्टिलोपार्थ: उकार उगित्कार्यार्थ: बहुपुंसीति ङीब् उगिल्लक्षणो भवति । नकार: स्वरार्थ: मकारे ऽकार उच्चारणार्थ: । इत्येत्यादि ।चोद्यम् प्रागेव च प्रत्ययोत्पत्तेरिति ।प्रत्यय: सर्वनामस्थानम् ।समासान्तोदात्तत्वमिति

पुमुशब्दोकारस्य ।अनिष्टः स्वर इति । प्रसंगधर्म्मिणः सकारस्य हलः स्थाने तद्धर्माऽनुदात्त आदेशः स्यादित्यर्थः । ननु चोकारस्य कृतमपि समासान्तोदात्त्वमसुडि कृतेऽनन्त्यत्वान्निवर्तिष्यते, असुडश्चान्त्यत्वात्प्रवर्तिष्यते नैतदस्ति अन्तरंगे स्वरे कर्तव्ये बहिरंगस्यासुडोऽसिद्धत्वात्प्रवृत्तस्य निवर्त्तनायोगाच्च । तदर्थमित्यादि ।परिहारः । अर्थशब्दो निवृत्तवचनः तस्यानिष्टस्वरस्य निवृत्त्यर्थमित्यर्थः ।उपदेशिवद्वचनमिति । उपदेशोस्यास्तीत्युपदेशी,सकारः स

यथोपदेशावस्थायां संनिहितस्तथाऽसुडपीत्यर्थः। सर्वनामस्थानइति विषयसप्तम्याश्रयणीयेत्युक्तं भवति, तत्र समासानन्तरमेव परत्वादसुडि कृते पश्चादुदात्तत्वं भवदसुड एवाकारस्य भवतीति सिद्धमिष्टम् यद्येवं पुमानित्यादावसमासेपि उपदेशावस्थायामसुडि कृते प्रातिपदिकस्वरो भवन्नसुड एव स्यादित्यत आह। पुमानित्ययं पुनरिति। पुम्शब्दे प्रत्ययो निदित्युक्तं तत्सामर्थ्यादाद्युदात्तत्वम्॥

गीतो णित् । गाङ्कुटादिसूत्रे यावन्त: पदा इहापि तावन्त एव, तस्य गुणा दोषाश्च, तदेव चातिदेशपदा आश्रीयते, यदाह । णिद्भवतीति, परत्र परशब्द:प्रयुक्तोन्तरेणापि वत्यर्थं गमयति यथा सिंहो माणवक इति णिदित्यनेन सामानाधिकरण्यात्सर्वनामस्थानइति सप्तम्यन्तं प्रथमया विपरिणाम्यते तत्र सर्वनामस्थानस्य णित्कार्यं विधेयं न संभवतीति णिति यत्कार्यं तत्सर्वनामस्थाने पूर्वस्यातिदिश्यते, तदाह । णित्कार्याणि तत्र भवन्तीत्यर्थं इति । चित्रगुरिति

बहुव्रीहौ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वम्, अत्रासति तपरकरणेऽङ्गाधिकारे तदन्तविधेरभ्युपगमात्सर्वे सर्ववदादेशा इति न्यायेन स्थानिवद्भावेन गोशब्दान्तत्वात णिद्वद्भावः प्राप्नोति, तपरकरणे तु तत्कालार्थे सति न भवति भिन्नकालत्वात् तपरस्तत्कालस्येत्यत्राणित्यस्य निवृत्तत्वादनणोपि तत्कालनियमो भवतीति मन्यते । कथमिति । ह्रस्वस्य गुणः जसि चेति गुणे कृते सत्यपि तकारे स्थानिवत्त्वात् तत्कालत्वाणित्वं प्राप्नोत्येवेति प्रश्नः । न च स्थानिवद्भावविषये

लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा, तस्य वैयर्थ्यप्रसंगात् अंगवृत्ते इत्यादिपरिहारः। णित्वं न भवतीति। णित्कार्यं न भवतीत्यर्थः भवतु संबुद्धावेव परिहारः जसित्ववादेशमन्तरेणानिष्पितत्वादंगस्य नायं परिहार इत्याशंक्याह अथ वेति यच्चेत्यादिनार्थद्वारकं विशेषसम्बन्धमाह। आनन्तर्यलक्षणे तु संबन्धे चित्रगु-शब्दादपि प्रसंगः यदि तदर्थद्वारकसंबन्धाश्रयणादेव चित्रगुशब्देऽप्रसंगः किमर्थं तपरकरणमित्याह। तपरकरणं तु निर्देशार्थमेवेति। स्पष्टनिर्देशार्थमेवेत्यर्थः॥

इतरथा गोरित्युच्यमाने गुशब्दस्यापि निर्देशः संभाव्येत । केचिदित्यादि । एवं पाठे प्रयोजनमाह । द्योशब्दादपीति । ये तर्ह्येवं न पठन्ति तेषां कथं द्योशब्दे णिद्भाव इत्यत आह । गोत इत्येतदेवेति । कथं पुनरेतदोकारान्तोपलक्षणं द्रष्टुं शक्यमित्यत आह । वर्णनिर्देशेषु हीति । वृद्धिरादैच्, अतो लोप इत्यादौ वर्णनिर्देशएव तपरत्वं दृष्टं, तस्मात्तपरकरणादिह ओकारान्तोपलक्षणं विज्ञायते।

णलुत्तमो वा । णित्कार्यं वा तत्र भवतीत्यर्थं इति । एतेन पक्षौ

णित्कार्यस्याभावाद्वा णिद्वद्भवतीत्युच्यते न तु पदौ णकारस्येत्संज्ञा प्रतिषेधादिति दर्शयति। एतच्च पूर्वत्र कार्यातिदेशाल्लभ्यते। चकारेति। णित्वपदौ वृद्धिरन्यदा तदभाव:।

सख्युरसंबुद्धौ। अत्रापि णिदित्यनेन सामानाधिकरण्यात्सर्वनामस्थानइति प्रथमान्तं, तत्रोत्तरार्थमसंबुद्धाविति सप्तम्यन्तस्योपात्तस्य यथेहान्वयस्तथा दर्शयति असंबुद्धौ य:सखिशब्द इति॥

अनडुहः सौ । सर्वनामस्थानप्रकरणात्संबुद्धिपर्युदासाच्च साविति प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं न सप्तमीबहुवचनस्य, आकारविधाने सोर्हल्ङ्यादिलोपो न स्यात्, एवं तर्हि सौ डादिशो विधीयताम् । एवं सिद्धे यदनडं शास्ति तज्ज्ञापयति अनड एव क्वचिच्छ्रवणमस्तीति, तेन यद्वक्ष्यति संबुद्धावपि पदोऽनङिष्यत इति तदुपपन्नं भवति।

ऋदुशनस्पुरुदंसोनेहसां च । संबुद्धावपि पदोनङिष्यत इति यदुक्तं तदाप्तागमेन द्रढयति । तथा चोक्तमिति । संबोधने, संबुद्धौ त्रयाणां रूपाणां

समाहारस्त्रिरूपं,पात्रादि: ।कानि पुनस्तानि रूपाणीत्यत आह ।सान्तमित्यादि सान्तमनडोभावपदो,नान्तं नलोपाभावपदो,अदन्तं नलोपपदो,मध्यन्दिनस्यापत्यं माध्यन्दिनिराचार्यः वष्टि इच्छति भाषायामस्य साधुत्वं चिन्त्यमिति जदित्यादय: षडित्यत्रावोचाम,तथा व्याघ्रपादपत्यानां मध्ये वरिष्ठो वैयाघ्रपद्य आचार्यो,नपुंसके नपुंसकसंबन्धिनि इगन्ते,हे त्रपो इत्यादो गुणं वष्टीति श्लोकस्यार्थ: ॥

तृज्वत् क्रोष्टुः ।क्रोष्टुशब्दस्तुन्प्रत्ययान्त इति ।क्रुश आह्वाने, सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् ।संज्ञाशब्द इति । तुन्प्रत्ययस्य संज्ञार्थं विधानात् जम्बुकस्य चेयं संज्ञा, वस्तुस्वरूपकथनमेतत् । अत्रानन्तरं तस्येति पठितव्यम् ।क्रोष्टुरिति सूत्रे षष्ठीनिर्देशात् ॥

तृज्वद्भवतीति । तृच इव तृज्वत् ।तत्र तस्येवेति षष्ठीसमर्थाद्वति स्तदेतत्सर्वमुत्तरग्रन्थे स्पष्टीकृतम् । तृजन्तस्य यद्रूपं तदस्य भवतीति ।प्रत्ययग्रहणाप-

रिभाषया तृजन्तस्येति लभ्यते । अतिदेशोऽनेकप्रकारः निमित्तव्यपदेशतादात्म्य-शास्त्रकार्यस्वरूपविषयः तत्रेहादितस्त्रयाणामसंभवादनतिदेशः शास्त्रकार्यातिदेशयो-श्चायं विशेषः शास्त्रातिदेशे तेनतेन शास्त्रेण कार्याणि भवन्ति कार्यातिदेशे त्वतिदेशवाक्येनैवेति, तत्र विप्रतिषेधे फलविशेषः तद्यथा कर्मवत्कर्मणेत्यत्र शास्त्रातिदेशे कर्मकर्तरि भावकर्मणोरित्येतद्बाधित्वा स्वाश्रयं कर्तृत्वमाश्रित्य शेषात्कर्तरि परस्मैपदप्रसंगः । कार्यातिदेशे त्वात्मनेपदमेव परत्वाद्भवतीति, इह

तु नैवं विशेष: संभवतीति तयोरभेदमाश्रित्य विचार:प्रवर्त्तितो महाभाष्ये किं पुनरयं शास्त्रातिदेश आहोस्विद्रूपातिदेश इति, तत्र शास्त्रस्य शास्त्रं प्रत्यासन्न-मिति शास्त्रातिदेश:प्राप्नोति, प्राधान्यात्तु रूपातिदेशप्रसंगस्तदर्थत्वादतिदेशान्तरा-णां तत्राद्ये पक्षे आहत्य तृचि यच्छास्त्रं तद्वातिदिश्यते, अनाहत्य वा, यदि तृच्छब्दवच्छास्त्रमतिदिश्यते तत आहत्यैति पक्ष:अथ तृच्छब्दे ऋकार एव विवक्षित: चकार:स्वरार्थ:तकारस्त्वप्रसिद्धाशंकानिवृत्त्यर्थ: ऋज्वदित्युच्यमाने अप्रसिद्धाश्रयोतिदेश:

शंक्येत क्रुपूरित्यृकृशब्दनिबन्धनस्य वा समासान्तस्यातिदेश: शंक्येत्, तस्मात्तृजन्ते यदृकारप्रयुक्तं शास्त्रं कार्यं वा तदतिदेशेनाहत्येति पदास्तत्राहत्येतिपदो अप्तृन्तृजिति दीर्घत्वमेकमतिदिष्टं स्यादनंगुणरपरत्वान्यनतिदिष्टानि, अनङ् ऋदुशनस्पुरुदंसोनेहसां, च ऋतो ङिसर्वनामस्थानयो:उरण् रपर इति, नह्येतानि तृच्संशब्देनेन विधीयन्ते। ननु च दीर्घत्वे तिदिष्टेऽनङादीन्यप्यतिदिष्टान्येव भवन्ति, कथं, दीर्घविधौ उपधाया इति वर्त्तते, अचश्चेति चोपतिष्ठते, ततश्च तृजन्तस्यैवतुन्नन्तस्यापि

दीर्घो भवतीत्युक्ते उपधाया अचो दीर्घो ततश्च तृजन्तस्यैव तुन्नन्तस्यापि दीर्घो भवतीत्युक्ते उपधाया अचो दीर्घो भवतीत्युक्तं भवति, न चाकृतेष्वनडादिषु तुन्नन्तस्योपधा दीर्घभाविनी संभवति, जसि गुणावादेशयोः संभवतीति चेत् नह्येकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति, यद्येतावत्प्रयोजनं स्यादप्तृन्तृजित्यत्रैव क्रोष्टुग्रहणं कुर्यात्। नन्वेवं स्त्रियां च, विभाषा तृतीयादिष्वचीत्येवमर्थं पुनस्तृज्वत्क्रोष्टुरिति वक्तव्यं स्यादिति गौरवं स्यात्, स्यादेतत्। अचि र ऋत

इत्यस्यानन्तरं क्रोष्टु: स्त्रियां विभाषा तृतीयादिष्वचीति रादेशार्थं वक्ष्यामीति नास्ति गौरवमिति ।एवमपि क्रोष्टु: क्रोष्टरि पंचक्रोष्टृभी रथैरिति न सिद्ध्यति, नाप्युदात्तयणो हल्पूर्वादिति स्वर: तुन्नन्तस्याद्युदात्तत्वात्तेवं जसि दाघीति-देशेपि नातिदेशाश्रयणं व्यर्थमिति न तत्सामर्थ्यादिनंडादीनामादौपत:सिद्धिरित्या-हत्यपक्षो दुष्ट एव,अथानाहत्य पक्ष: अनङादीन्यतिदिष्टानि दीर्घत्वमनति-दिष्टं नहि तद्वत इत्येवं विधीयते,अथ तृजितिसमुदाय एव विवक्षित: न त्वृकार:

न चाहत्यपदा आश्रीयते किं तर्हि तृचि यदृष्टं यत्किंचननिबन्धनं तस्य सर्वस्या-
तिदेश: स्वमप्यंगप्रकरणादंगाधिकार एव विहितं यत् शास्त्रं कार्यं तदेवातिदिश्येत
न विप्रकृष्टमनागं यथाचि रवद्भावेन वृद्ध्यादीन्येव भवन्ति, न हनि णिडादेश:
ततश्च रपरत्वमनतिदिष्टं स्यात्,रपरत्वमप्यांग कार्यंकालं संज्ञापरिभाषम्,
ऋतो डि सर्वनामस्थानयोर्गुणो भवति,उपस्थितमिदं भवत्युरण रपर इति,
स्त्रियां चेत्यत्र तर्हि क्रोष्टीत्यत्रानांगयोरीकारयणोरतिदेशो न स्यात्,

वचनाद्भविष्यति, न तृजन्तस्य स्त्रियामागं किं चिदस्ति, स्त्रियामप्यागं किंचिदस्ति, पंचभिः कर्तृभिः क्रीतो रथः पंचकर्ता रथः हे पंचकर्तः पंचकर्त्रीति स्त्रीलिंगे कर्तृशब्दे ङिसंबुद्ध्योर्दृष्टस्य गुणस्यातिदेशः स्त्रियां चेत्यत्र संभवति, नहि संबुद्धौ तृज्वत्क्रोष्टुरित्यनेन सिद्धिः असंबुद्धावित्यधिकारात्, ङौ विभाषा तृतीयादिष्वचीति विकल्पः स्यात्, स्यादेतत्, स्त्रियां चेत्यत्र न किंचिन्निमित्तमुपादीयते, ततश्च प्रागेव विभक्त्युत्पत्तेः स्त्रियां वर्त्तत इत्येवं तृजन्ते दृष्टस्यातिदेशः

न च तदागं संभवतीति आगस्याप्यतिदेश इति, एवमपि पंचभि:क्रोष्टृभि: क्रीतैरथै:पंचक्रोष्ट्रभी रथैरित्यत्र न कथं चन तृजन्तरूपप्रादुर्भाव: संभवति, तथा विभाषा तृतीयादिष्वचीत्यत्रापि क्रोष्टरीति आगस्य गुणस्यातिदेशसंभवात् क्रोष्ट्रा क्रोष्टुरिति यण्शास्त्रमुत्वशास्त्रं चानागं नातिदिश्यते, नापि स्वर: ननु तत्रापि तृतीयादिग्रहणसामर्थ्यादनागमप्यतिदिश्येत, अन्यथा विभाषा डावित्येव ब्रूयात् ।नैतदस्ति । अभावातिदेशार्थं तृतीयादिग्रहणं स्यात्,

वतिनिर्देशेष्वभावातिदेशस्यापि दृष्टत्वात्, यथा मरुभूमिवदस्मिन्ग्रामे जलमिति, शास्त्रेपि तृतीयादिषु भाषितपुंस्कमित्यत्र नुमुह्रस्वयोरभावोतिदिश्यते, यदा हि प्रत्यासत्तेरांगस्यैवातिदेश्यमिति स्थितं तदा न सर्वासु तृतीयादिषु भावातिदेशः संभवतीति यस्य शास्त्रस्य भावस्तृजन्ते दृष्टः । तुन्नन्तेपि तस्य भावोति दिश्यते, यस्य त्वभावस्तृजन्तेपि तस्याभावोतिदेश्यः स्यात्, ततश्च क्रोष्ट्रे क्रोष्ट्रा इत्यत्रापि घिलक्षणयोर्गुणनाभावयोरभावोतिदिष्टः स्यात्,

तदेवं शास्त्रातिदेशस्य बहुच्छिद्रत्वाद्रूपातिदेश एवायमाश्रयणीय: तदाह । रूपातिदेशोयमिति ।यद्येवं यस्य कस्य चित्तृजन्तस्य रूपमतिदिश्येत पकावकेति तत्राह । प्रत्यासत्तेरिति ।अथैतस्मिन् रूपातिदेशे प्रयोगसमवायि यद्रूपं क्रोष्टा क्रोष्टारौ पंचक्रोष्टृभी रथै: क्रोष्ट्रो क्रोष्ट्रा क्रोष्टु: क्रोष्टरीत्येवं, सावाकारान्तं द्विवचनादावारन्तं स्त्रियां क्वचिद्रेफान्तं क्वचिदकारान्तं, तृतीयादौ रेफान्तं ङसिङसोरुकारान्तं डावरन्तमिति,तदतिदिश्यते,आहो-

स्विच्छास्त्रीयं यद्रूपं ण्वुल्तृचौ तृज्वत्क्रोष्टुरित्युपदेशवाक्येऽतिदेशवाक्ये च श्रुतं तदतिदिश्यते, तत्राद्ये पक्षे उदात्तयणो हल्पूर्वादिति स्वरो न सिद्ध्यति, नहि क्रोष्ट्रित्यादावृकारावस्था कदा चिद्दृष्टा यतोयमुदात्तयण: स्यात्, तस्माद् द्वितीय: पक्ष आश्रयणीयस्तदाह। तच्च क्रोष्टृ इत्येतदिति।

नन्वत्रापि पक्षे उपदेशवाक्येऽतिदेशवाक्ये च तृशब्दस्योदात्तस्योच्चारणाभावादुच्चारितस्य वा गुणानामभेदकत्वेनाकिंचित्करत्वात्स्वरस्यातिदेशो न

स्यात् सत्यं, चकारग्रहणसामर्थ्यात्तस्याप्यतिदेशो भविष्यति तदाह । अन्तोदात्तमिति ।यद्वा माभूत्स्वरस्यातिदेशस्तृजन्तरूपेऽतिदिष्टे तृज् बुध्या यथा दीर्घादीनि स्वेनस्वेन शास्त्रेण भवन्ति स्वरोऽप्येवमेव भविष्यति वतिनिर्देशाच्चायमतिदेश आश्रित: यदि वतिनिर्देशमकृत्वा स्थान्यादेशभाव एवाश्रीयेत न किंचिदनिष्टं,तथा तु न कृतमित्येव ॥

स्त्रियां च । क्रोष्टुशब्दस्तृज्वद्भवतीत्यैतत्वर्थकथनं, षष्ठ्यन्तं तु युक्तं पठितुम्, अन्ये त्वेतद्ग्रन्थपर्यालोचनया पूर्वसूत्रेपि क्रोष्टुरिति प्रथमान्तं मन्यन्ते, अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रसंगात्, तृज्वद्भावो न कृत: वतिरपि तृतीयासमर्था-देव, तृजन्तेन तुल्यं वर्त्तइति तद्रूपभाक्त्वेन तुल्यत्वमिति रूपातिदेशत्वम्, एवं च पूर्वसूत्रेप्याद्यग्रन्थे तस्येति न पठितव्यम् । तृजन्तस्य यद्रूपं तदस्य भवतीति एतच्चार्थकथनम्, अत्र विभक्तावित्यनुवर्त्तते नेतु क्रोष्ट्री भक्तिरस्येति बहुव्रीहौ

भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठात्पुंवद्भावाभावे दृढभक्तिरिति न सिद्धयति समासार्थाया विभक्तेर्लुमता लुप्तत्वात्, अथ वाक्यावस्थायामेव पुंवद्भावो भविष्यति, अन्तरंगानपि विधीन्बहिरंगो लुग्बाधते,तस्मान्नात्र विभक्तिर्निमित्तत्वेन शक्या आश्रयितुम्, किं तर्हि निमित्तमित्याह । केचिदित्यादि ।कथं पुनर्गौरादिषु पाठे ङीष्प्रत्ययो निमित्तं भवति,स्त्रियामिति नैवं विज्ञायते स्त्रियामर्थेइति,कथं तर्हि स्त्रिया ई स्त्री स्त्रियामिति,स्त्रीत्वस्य द्योतको य

ईकारस्तत्रेत्यर्थः,अर्थगतं च स्त्रीत्वमीकारे आरोप्य स्त्रियामिति नदीसंज्ञा-निमित्तावामाटौ क्रियेते,एवं वदतामनिष्टमाह । तेषामिति ।पंचक्रोष्टृभिरि-ति ।तद्धितार्थे समासः आर्हीयस्य ठकोऽध्यर्द्धपूर्वेति लुक् लुक द्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक्,तत्र न लुमतांगस्येति प्रतिषेधादीकारनिमित्तस्तृज्वद्भावो न सिद्ध्यति,अन्तरंगाणां च विधीनां लुका बाधनात् न पूर्वमेव तृज्वद्भावो लभ्यते तत्र सर्वनामस्थाने पूर्वेणैव सिद्धस्तृज्वद्भाव इति तृतीयादावसिद्धिरुक्ता,सर्व-

नामस्थानेपि संबुद्धौ पूर्णाासिद्धिरेव हे पंचक्रोष्टरिति तथा शसि पंचक्रोष्टून्, तथा तृतीयादिष्वजादिष्वप्युत्तरसूत्रेण विकल्पः प्राप्नोति, पंचक्रोष्ट्रा पंचक्रोष्टे नन्वारब्धेप्यस्मिन्परत्वाद्विकल्प एव प्राप्नोति, अन्तरंगत्वादयमेव नित्यो विधिर्भवति । तत्र प्रतिविधेयमिति वचनमेवात्र शरणं, ये तर्हि गौरादिषु न पठन्ति तेषां किं निमित्तं न किं चिदित्याह । ये त्वित्यादि । स्त्रियां च वर्तमानइति । सूत्राक्षरानुरोधेन चशब्दः पठितः । ननु च यद्यपि न शब्देन

किंचिन्निमित्तमाश्रीयते,अंगस्येति त्वाश्रीयते औ चाश्रिते प्रत्ययोऽप्याश्रित एव, यथोक्तमंगस्येत्यत्र वव्रश्चेत्यस्य सिद्धये,सत्यं,कार्यकालं संज्ञापरिभाषं,तदुक्तं तत्र हि पक्षे उरदित्यत्रांगसंज्ञासूत्रमुपतिष्ठते,ततश्च प्रत्ययइत्यस्यांगसंज्ञायामुरदत्वं च प्रति निमित्तभाव: सन्निधेरविशिष्टत्वात्,इह तु यथोद्देशपक्ष आश्रीयते, ततश्च वस्तुतोंगस्य स्त्रियां वर्तमानस्य क्रोष्टुशब्दस्य तृज्वद्भावो विधीयते न तु परन्निमित्तमाश्रीयते,अंगसंज्ञा च प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति,अंगस्येति वचना-

ल्लब्धांगसंज्ञस्य यत्कार्यं प्रत्ययलक्षणं तदेव प्रतिषिद्ध्यते, न चांगसंज्ञागस्य कार्यम् अन्तोदात्त एव क्रोष्ट्रीशब्दो भवतीति । गौरादिषु पाठे ङीष्प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः, अत्रापि पक्षे उदात्तयणो हल्पूर्वादित्यन्तोदात्त एवेति एवशब्दस्यार्थः केचित्तु ङीषोऽप्युदात्तयण इत्येवोदात्तत्वम्, अन्यथा ङीषि परतस्तृज्वद्भावे चित्स्वरस्य सति शिष्टत्वेन ङीषोऽनुदात्तत्वप्रसंग इत्याहुः ॥

विभाषा तृतीयादिष्वचि ।अप्राप्तविभाषेयम् । स्त्रियामिति नानुवर्त्तते, पंचक्रोष्ट्रेत्यादावन्तरंगत्वात्पूर्वेण नित्यस्तृज्वद्भाव इत्यवोचाम्, तेनोभयत्र विभाषापि न भवति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति ।तृज्वद्भावस्यावकाशः क्रोष्ट्रे पुंसि,नुम्नुटोरवकाशः त्रपुणे जतुने अग्नीनां वायुनां,प्रियक्रोष्टुन इत्यादावुभयप्रसंगे पूर्वविप्रतिषेधः अथ किमर्थं तृज्वद्भावो विधीयते, यावता क्रुशेरेव तृचि क्रोष्ट्रेत्यादि सिद्ध्यति, तुन्नन्तस्यासंबुद्धौ सर्वनामस्थाने स्त्रियां च प्रयोगो माभूत

तृजन्तस्यैव यथा स्यात्, विभाषा तृतीयादिष्वचीत्येतर्हि किमर्थ, तृजन्तस्यैव क्रोष्ट्रेत्यादि सिद्धं, तुन्नन्तस्य क्रोष्टुनेत्यादि, यथैव तर्ह्यजादावुभयं भवति तथा हलादावपि स्यात्, एवं शस्यपि तुन्नन्तस्यैव च तत्र प्रयोग इष्यते, तेनैतदपि नियमार्थं तृतीयादावेवोभयं तत्राप्यजादावेवेति । यस्तु मन्यते अभिधानस्वभावादेव तुंस्तृचोर्व्यवस्थितविषयः प्रयोग इति तं प्रति सूत्रत्रयमपि शक्यमकर्तुम् ॥

चतुरनडुहोरामुदात्तः । अत्र सर्वनामस्थानइति स्वर्यते, न तृतीयादिष्वि-

ति । आगमानुदात्तत्वबाधनार्थमुदात्तवचनम् । तदन्तविधिरत्रेष्यतइति ।अंगाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वचनात् । प्रियचत्वा इति । बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानमिति चतुर्शब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते वा प्रियस्येति प्रियशब्दस्य पूर्वनिपातः ।

अम् संबुद्धौ । चतुः शब्दस्य केवलस्य संबुद्ध्यभावादुपसमस्तस्योदाहरणम् अनड्वहस्तु प्रक्रमाभेदाय तदन्तविधिरत्रेष्यतइति प्रदर्शनाय न तदन्तस्योदाहरणम् ।

ऋत इद्धातो: ।किरतीति ।कॄ विक्षेपे,गॄ निगरणे तुदादी ।
आस्तीर्णं विशीर्णमिति ।स्तॄञ् आच्छादने,शॄ हिंसायां,हलि चेति दीर्घ:,
रदाभ्यामिति निष्ठानत्वम् ।मातॄणामिति ।दीर्घत्वे कृतेऽपि लाक्षणिक-
त्वादेवात्र न भविष्यतीत्यत आह ।लाक्षणिकस्यापीति ।किं प्रयोजनमित्याह
चिकीर्षतीत्यादि । अतस्तदर्थं धातुग्रहणमिति भाव: ।क्व चित्तु वृत्तावेवैत-
त्पठ्यते ॥

उपधायाश्च ।पूर्वेण ऋकारान्तस्य धातोरित्वमुक्तम्,उपधायामपि यथा स्यादित्ययमारम्भः ।ननु पूर्वयोगे धातुना ऋकारं विशेषयिष्यामः, धातोर्य ऋकारो यत्र तत्र स्थित इति,इहापि तर्हि प्राप्नोति ऋकारमिच्छति ऋकारीयतीति,एवमपि कृतस्येतीयता सिद्धम्,ऋत इत्यनुवृत्तेरन्त्यस्य न भविष्यति तथा तु न कृतमित्येव ।कीर्तयतीति ।कृत संशब्दने चुरादिः॥

उदोष्ठ्यापूर्वस्य ।पूर्ता इति ।पृ पालनपूरणयोः न ध्याख्यापृमुर्च्छि-

मदामिति निष्ठानत्वप्रतिषेधः ।मुमूर्षतीति । मृङ् प्राणत्यागे ।सुस्मूर्षतीति ।स्मृ चिन्तायां,सुस्वूर्षतीति पाठे स्वृ शब्दोपतापयोः सनीवन्तर्धेत्यादिनेडभावपक्षे रूपं,पूर्व एव तु युक्तः पाठः पृथगुदाहरणस्य वक्ष्यमाणत्वात् । दन्त्योष्ठ्यापूर्वोपीत्यादि । औष्ठ्यत्वमात्रं विवक्षितं नेतरव्यावृत्तिरिति भावः । ओष्ठ्योत्रेत्यादि ।यथा हल इत्यत्रांगेन हल् विशेष्यते तेन संप्रसारणं तेन च पुनरंगं तथेहाप्यंगस्यावयव ओष्ठ्यः पूर्वो यस्मात्तदन्तस्यांगस्येति ।

इत्वोत्वाभ्यामित्यादि । इत्वोत्वयोर्दर्शितान्युदाहरणान्यवकाशः, गुण-वृद्ध्योरवकाशः चयनं चायकः उभयप्रसङ्गे विप्रतिषेधः आस्तरणमिति । नात्र गुणस्य नित्यत्वं लक्षणभेदात् । पूर्वं हीगन्तलक्षणो गुणः प्राप्नोति, इत्वोत्वयोः कृतयोर्लघूपधलक्षणः ॥

बहुलं छन्दसि । ततुरिर्जगुरिति । तृगृभ्यामादृगमहनेति किन् प्रत्ययः उत्वं तस्य द्विर्वचनेचीति स्थानिवद्भावात्तृगृइत्यतस्य द्विर्वचनम्, उरदत्वम् ॥

पप्रितमिति । पृ इत्येतस्मात्पूर्ववत्क्विन्, इत्वोत्वयोरभावे यण्, तस्य स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनम्, अतिशायने तमप् ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमंजर्यां
सप्तमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु । अत्र सिचि परस्मैपदेष्विति द्वे अपि परसप्तम्यौ, तत्र सिचोऽङ्गापेक्षं परत्वं, परस्मैपदानां सिजपेक्षम्, इको गुणवृद्धी

इति वचनादिक इत्युपतिष्ठते तत्रैकांगस्य विशेषणात्तदन्तविधिर्भवतीत्याह। इगन्तस्यांगस्येति।उदाहरणेष्वस्तिसिचोपृक्त इतीट्,सैट: सिच इट ईटीति लोप: ननु चान्तर्भूतसिज्मात्रापेक्षत्वाद्गुणोऽन्तरंग: बहिर्भूतं परस्मैपदं सिचं चापेक्षतइति वृद्धिर्बहिरंगा,ततश्च पूर्वं गुणे कृते इगन्तस्यांगस्येति नोपपद्यत-इत्यत आह।अन्तरंगमपीति।यथैव तर्हि गुणं बाधते तथोवङमपि बाधेत, तत्राह। न्यनुवीन्न्यघुवीदित्यत्रेति। णू स्तुतौ,धूञ् विधूनने कुटादि,यत्र हि

वृद्धि: प्रवर्त्तते तत्रान्तरंगं बाधेत इह तु प्रतिषेधादप्रवृत्ता सती नोत्सहते बाधितुं ननु च यथा गुणो बाध्यते एवं प्रतिषेधोपि न बाधनीय:येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति,गुणे च नाप्राप्ते वृद्धिरारभ्यते प्रतिषेधे च प्राप्ते चाप्राप्ते चेति ।अथैवं कस्मान्न कल्प्यते अन्तरंगत्वाद्गुणे कृते वचनादनिकोपि वृद्धिर्भवति,यथाचेषणीदित्यादावेकारस्य,अहौषणीदित्यादावोकारस्येति,तत्रायमर्थ:ह्रन्तदाणोत्यत्र णिश्विग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति,कथम्

औनयीत् अश्वयीदित्यादौ अन्तरंगत्वाद्गुणायादेश्यो: कृतयोयन्तानां हलन्तेत्यैव प्रतिषेध: सिद्ध: नैवं शक्यं कल्पयितुम् एवं हि कल्प्यमाने अमेत्सीदित्यादौ व्यंजनस्यापि वृद्धिप्रसंग: वदव्रजहलन्तस्याच इत्येषा व्यंजनवृद्धिं बाधिष्यते, नाप्राप्तायां तस्यामारम्भात् यत्र तर्हि सा प्रतिषिध्यते अनन्दीददेवीदित्यादौ तत्र व्यंजनस्य सिचि वृद्धि: प्राप्नोति ।नैष दोष: ।नेटीत्यनेन हलन्तस्य या च यावती च वृद्धि: प्राप्नोति वदव्रजेति वा सिचि वृद्धिरिति वा सा सर्वा

प्रतिषिध्यते,इह तर्हि अगवीदिति गोशब्दस्याचारक्विबन्तस्य सिचि वृद्धि: प्राप्नोति,अत्राप्यन्तरंगत्वादवादेशे कृते हलन्तलक्षणाया वृद्धेर्नेटीति प्रतिषेध: अतो हलादेर्लघोरिति विकल्पस्तु सत्यपि सिचि वृद्धेरिग्लक्षणत्वे भवति,इह तर्हि न्यनुवीत् न्यधुवीदिति,क्ङिति चेति प्रतिषेधो न प्राप्नोतिअनिग्लक्षणात्वात्,मामुत्प्रतिषेध: अन्तरंगत्वादुवङादेशो भविष्यति,इह च अकार्षीदिति गुणो रपरत्वे च कृते हलन्तलक्षणा वृद्धि: यत्रापि सा प्रतिषिध्यते अता-

रीदस्तारीदिति तत्राप्यतोलान्तस्येति वृद्धिः सिद्धा,इह तर्हि लावीदयावीदन्त-
रंगत्वाद्गुण वादेशयोः कृतयोर्हलन्तलक्षणायां नेटीति प्रतिषेधे अतो हला-
देर्लघोरिति विकल्पः प्राप्नोति,अतो लान्तस्येत्यत्र वकारोपि प्रश्लिष्यते,
किं वकारो न श्रूयते,लुप्तनिर्दिष्टो वकारः इहापि तर्हि प्राप्नोति माम्वान-
वीद् अमवीदिति णिश्विग्रहणमिह पदे न कर्तव्यमित्युक्तं,तयोःस्थाने
अविमवी प्रदेप्स्याप्ति यत्तर्हि लाघवमस्मिन्पदे प्रदर्शितं णिश्विग्रहणं न

कर्त्तव्यं भवतीति तदेवं सति हीयते, किं चागवीदित्यत्राप्यतो हलादेर्लघोरिति विकल्पं बाधित्वा वकारप्रश्लेषान्नित्या वृद्धिः प्राप्नोति, तथा चिप्रभृतिभ्यो यङ्लुगन्तेभ्यो लुङि अचेचायीदित्यादौ गुणायादेशयोःकृतयोर्यन्तानां नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति, तथा चिरिणोति जिरिणोत्योरचिरायीदजिरायीद् तस्मादन्तरंगमपि गुणमेषा वृद्धिर्वचनाद्बाधतइत्येतदेव सांप्रतं न पुनरन्तरंगस्य प्रवृत्तिमभ्युपेत्य वचनादनिकोपि भवतीति, किं पुनः कारणमियमेव कल्पना भवति

णिश्विग्रहणात् अन्यथा णिश्विग्रहणं न कर्तव्यं भवतीत्यनन्तरमेवोक्तम्॥

अतो लान्तस्य ।अन्तशब्दोयमस्त्यवयववचन: वस्त्रान्तो वसनान्त इति, अस्ति समीपवचन:उदकान्तं गत इति,तत्राद्ये पक्षे लान्तस्येति बहुव्रीहि: अंगमन्यपदार्थ: अन्यस्यार्थस्यासम्भवात् तत्र वर्णग्रहणे सर्वत्र तदन्तविधिरित्येव सिद्धत्वादन्तग्रहणमतिरिच्यते,तस्मात्समीपवचनोन्तशब्दस्तत्रापि यदि षष्ठी-समास: स्याद्रेफलकारयो:समीपभूतस्यातो वृद्धिर्भवतीति,तौ लणिरणिप्रभृतिष्वेव

स्यात् यदि परसमीपवचनोन्तशब्दः अथ तु समीपमात्रवचनस्तदा इष्टविषये तावत्सिध्यति, अनिष्टेपि तु विषये प्राप्नोति तथा अखल्लीदित्यत्रापि प्रसंगः तस्मात्कर्मधारयः निपातनाच्च विशेषणस्य परनिपातः समीपभूतौ रेफलकारौ लान्तशब्देन विवक्षितौ, कस्य समीपभूतावित्यपेक्षायामत इत्यनेन संबन्धः एवं विशेषिताभ्यां रेफलकाराभ्यामंगस्य विशेषणात्तदन्तविधिः अतः समीपभूतौ यौ रेफलकारौ तदन्तस्यांगस्येति, यद्येवमेकत्वादत इत्यस्य तस्य च

रैफलकारयो: विशेषणो एव उपदाणित्वान्न वृद्धिमाइ निर्दिष्ट: स्यात्, विशेषणात्वेनापि तावदकारस्य श्रुतत्वात्तस्यैव वृद्धिर्भवतीत्यदोष:तदिदमुक्तं, रैफलकारौ यावत:समीपभूतावित्यादि, वयं तु ब्रूम: ।समीपभूतरैफलकारान्तस्यांगस्यात:स्थाने वृद्धिर्भवतीत्येवाद्यारव्यापार:तत्र कस्य समीपभूतावित्यपेदायां संविधानादत:समीपभूताविति गम्यतइति, अपर आह रश्च लश्च लम्, आगन्तुकोकार:षष्ठ्या लुका निर्देश: अत्र लेणांगस्य विशेषणात्तदन्तविधौ

लान्तस्यांगस्य योकारस्तत्र वृद्धिर्भवति, कीदृशस्यात: समीपभूतस्य, सन्निधानाच्च लं प्रति समीपभूतस्येति, अन्तशब्दश्च समीपमात्रवचनो न तु परसमीपवचन इति उदाहरणेषु क्षर संचलने त्सर छद्म गतौ, ज्वल दीप्तौ, ह्वल चलने। न्यखोरीन्न्यमीलीदिति। खुर छेदने, मील निमेषणे। मा भवानित्यादि। अट गतौ, अश भोजने, माङ: प्रयोग अडागमनिवृत्यर्थ: अवभ्रीदखल्लीदिति। वभ्रिगत्यर्थ:, खल्लिराशुगमने। अथान्तग्रहणं किमर्थं, न ल इत्येवोच्यते, इहापि तर्हि प्राप्नोति

अवमीदखल्लीदिति,अकारमेव सिचूपरत्वेन विशेषयिष्याम:,लान्तस्यांगस्य योकारस्तस्य सिच्यनन्तरे वृद्धिर्भवतीति,न च रेफलकारान्तस्यांगस्य योकारस्तस्य सिजाव्यवहित:संभवतीति सामर्थ्यात् येन नाव्यवधानं तेन व्यवहि व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यादित्येकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रयिष्यते, अथ वा अतो हलादेर्लघोरित्यस्यानन्तरमिदं कर्त्तव्यं,तत्रायमप्यर्थ: अत इत्यपि न वक्तव्यं भवति,तत्र लघोरित्यनुवृत्तेखल्लीदित्यादौ न भविष्यति, एवमपि चतुश्शब्दादाचारक्विपि

लुङ सिचि चकारस्यापि प्राप्नोति तत्रापि सिचाऽऽनन्तर्यं विशेषयिष्यामः तत्र यथा अचकासीदित्यत्रातो हलादेर्लघोरिति चकाराकारस्य वृद्धिर्न भवति तत्कस्य हेतोः सिचा आनन्तर्यं विशेष्यतइति, एवं चतुश्शब्देपि न भविष्यति, एवं च कृत्वा लघोरित्यपि न वक्तव्यं भवति, तथा तु न कृतमित्येव ॥

वदव्रजहलन्तस्याचः । विकल्पबाधनार्थमिति । अतो हलादेर्लघोरिति विकल्पो वक्ष्यते, नेटीति, प्रतिषेधे प्राप्तइति तुनोक्तं विकल्पस्यैव वस्तुतः

प्राप्तत्वात् ।अत्रेत्यादि ।वदव्रज्योरित्यैको योग: अच इति द्वितीय: तत्रांगे-नाज्विशेष्यतइति,अंगस्य योच् यत्र तत्र स्थितस्तस्यैति तेन हलन्तस्य सिद्धा वृद्धिरिति भाव: ।किं पुन: कारणमंगेनाज्विशेष्यते न पुनरचाऽगमजन्तस्यांगस्यैति असंभवात् अचिकीर्षीदित्यादौ अदन्तस्य तावन्नेटीति प्रतिषेध: आकारान्तं तु सिचि न संभवति यमरमनमातां सक्चेति सग्विधानात् संभवे वा नास्ति विशेष: सत्यां वा वृद्धावसत्यां वा,इगन्तस्य तु सिचि वृद्धिरित्यैव सिद्धा -

वृद्धि: एजन्तमध्यात्वविधानान्नैव संभवति,अगवीदित्यत्र तु नेटीति प्रतिषेध: तदेवमंगेनाज्विशेष्यतइति सहृदयमभिधानम्,एवं प्रत्याख्याते हल्ग्रहणे प्रयोजनमाह तदेतदिति किं पुन:कारणमन्तरेण हल्ग्रहणं हल्समुदायस्य परिग्रहो न सिद्ध्यत्यत आह ।अन्यथा हीति ।एतच्च यदा वृद्धिमागजेव सिच्परत्वेन विशेष्यते तदा वेदितव्यम् अंगे तु विशेष्यमाणे सर्वत्र सिध्यति,न चैवमचकासीदित्यादिष्वनैकाद्गु पूर्वस्याप्यचो वृद्धिप्रसंग: नेटीति प्रतिषेधात् न चानेकाजनिडस्ति, न

चापादीदित्यादावट: प्रसंग: किं कारणं, लुङ यदंग सिजन्तं तदुमत्त्वाडाग-
मस्तद्ग्रहणेनैव गृह्यते न तु सिचि यदंग तद्ग्रहणं यत्रापि सिचो लुक् क्रियते,
अदात् अधात् इति तत्र सिच्परत्वाभावाद्वृद्धेरप्रसंग: ।उदवोढामिति ।वहेर्लुङ्
तसस्ताम् सिच वह स्तामिति स्थिते वृद्धिश्च प्राप्नोति ढत्वादीनि च,
आदिपदेन झलो झलीति सिचो लोप: झषस्तथोर्धो ध इति धत्वं ष्टुत्वं
ढलोप इत्येतेषां ग्रहणं तत्र ढत्वादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं वृद्धि:क्रियते पश्चात्

ढलोपनिमित्तमोत्वम्,अथ तस्य पुनर्वृद्धि कस्मान्न भवति तत्राह । तत्र कृतइति । कृतत्वादिति ।यद्यप्योकारस्य न कृता वृद्धिस्तथापि प्रयोगेऽस्मिन् कृतेति भाव: यत्र त्विति नह्योकारत्वनिबन्धनो वृद्धेरभाव: किं तु कृतत्वनिबन्धन इति भाव: सोढा अभिभूता अमित्रा येन स सोढामित्र: ॥

नेटि ।उदाहरणेषु दिवु क्रीडादौ,सिवु तन्तुसन्ताने, कुष निष्कर्षे मुष स्तेयइति धातव: । ननु चेत्यादि चोद्यं नैतदेवमित्यादि परिहार: ।

उभयमप्येतत्सिचिवृद्धिसूत्रे व्याख्यातम् ॥

हन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम् । उदाहरणेषु ग्रह उपादाने, स्यमु स्वन ध्वन शब्दे टुवम् उद्गिरणे, व्यय वित्तसमुत्सर्गे, क्षणु हिंसायां, श्वस प्राणने, जागृ निद्राक्षये, ऊन परिहाणे ईल प्रेरणे चुरादौ, टुओश्वि गतिवृद्ध्योः रगे लगे सगे संवरणे, कखे खगे कगे हसनइति धातवः ऊनयत्यैलयत्यो- र्नौनयतिध्वनयतीति चङः प्रतिषेधः । यदि च पूर्वं गुणः स्यादित्यादि ।

एतदपि सिचि वृद्धिसूत्रस्य व्याख्यातम् ।अथ जागृग्रहणं किमर्थमिति येन पुष्टं स एव यथैतत्र कर्त्तव्यं तथा दर्शयति ।जाग्रोविचिण्णल्ङित्स्विति ।कृते गुणे इत्यादि । अंगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिरित्येतत् नाश्रितं निष्ठितत्वस्य दुर्ज्ञानत्वात् अथ त्विति ।अन्य था वृद्धिविषये गुणाविधानमनर्थकं स्यादिति भाव: । तथा चेति । चिण्णलो:प्रतिषेधेन उत्तरकालभाविवृद्धिमात्रं न भवतीति सामान्येन ज्ञाप्यते न तूपधालक्षणवृद्धिर्न भवतीत्येव विशेषेणेति भाव:॥

जागृग्रहणे सति चायं सूत्राणां प्राप्तिक्रम: जागृ इस् ईट् इति स्थिते पूर्वं यण् प्राप्त: तमपवादत्वात्सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणो बाधते, तमपि सिचि वृद्धि:तामपि जाग्रतिंगुण: तत्र कृते हलन्तलक्षणा वृद्धि: तस्या नेटीति प्रतिषेध: ततोऽतो हलादेर्लघोरिति विकल्प:ततोऽतोलान्तस्येतिनित्या वृद्धि: ततोयं प्रतिषेध इति, आह च ।

गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धि:प्रतिषेधो विकल्पनम् ।
पुनर्वृद्धिर्निषेधोऽतो यण्पूर्वा: प्राप्तयो नव ॥

अतो हलादेर्लघोः ।न्यकुटीत् न्यपुठीदिति ।कुट कौटिल्ये,पुट संश्लेषणे नन्वत्र कुटादित्वान्ङित्वे सति क्ङिति चेति प्रतिषेधादेव वृद्धिर्न भविष्यति किमत्रात इत्यनेन तत्राह । अत इत्येतस्मिन्नसतीति । अतक्षीदरक्षीदिति । तक्षू त्वक्षू तनूकरणे रक्ष पालने,सिचपरत्वेनांगस्य विशेषणादत्र प्रसंगः । अथेह कस्मान्न भवतीति ।यदि सिच्परत्वेनांग विशेष्यते ततत्रापि प्रसंग इति प्रश्नः सिच्परत्वेनाकारो विशेष्यतइत्याश्रित्योत्तरम् ।येन नाव्यवधानमिति

वचनप्रामाण्यादिति ।अपिपठिषीदित्यादावनन्तरस्याकारस्यातो लोपेन भवितव्यं,ननु चोभयोरप्यनित्ययो:परत्वाद्वृद्धि: प्राप्नोति,अस्तु वृद्धि:आतो लोप इटि चेत्याकार लोपो भविष्यति,न भविष्यति,परत्वात्सगिटौ स्याताम् एवं तर्हि स्थल्लोपावियङुवङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्य: पूर्वविप्रतिषेधादावित्यतो लोपो भविष्यति, यथा चिकीर्षक इत्यत्र युक्तं तत्राचोञ्णितीति वृद्धिरन्यत्र चरितार्था, इयं तु सिच्यनन्तरस्यातो विधीयमाना निरवकाशा,एवं तर्हि

हलन्तस्येत्यनुवृत्तेरनन्तरोकारो न संभवतीत्येतत्सामर्थ्यम् ।अथ त्विति व्यवधानेन भवितव्यमिति स्थिते हला व्यवधानमिति कल्पनायां लघुग्रहणं कर्त्तव्यम् एकेन वर्णेनेति तु कल्पनायां न कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥

नेड्वशि कृति ।वशि कृतीति ।सप्तमीनिर्देशस्तदादिविध्यर्थः । तस्य च वयं पुरस्तात्करणस्य प्रतिषेधो न सिध्यतीति प्रदर्शनार्थः ।ईश्वरइति । स्थेशभासेत्यादिना वरच् ।दीप्रमिति ।नमिकम्पीत्यादिना रः । भस्मेति ।

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तइति मनिन् ।औणादिके त्वव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणेनापि सिद्धम् ।याच्ञेति ।यजयाचेत्यादिना नङ् ।संभवोदाहरणप्रदर्शनमिति ।एता-वन्त्युदाहरणानि संभवन्तीति प्रदर्शनार्थमित्यर्थः । रुदिव रुदिम इति । असति कृद्ग्रहणे रुदादिभ्य:सार्वधातुकइत्यस्यापि इटोऽत्र प्रतिषेध: स्यात्, तस्य त्ववशादिरवाकाश: । रोदितीति । क्वचिद्रुरुदिव रुरुदिमेतिलिटि पठ्यते, तदयुक्तं,क्रादिनियमादेवेट: सिद्धत्वात् ॥

तितुत्रतथसिसुरकसेषु च। किन्किचोः सामान्येन ग्रहणमिति। रोदितीत्यस्य तिप एकानुबन्धकस्याप्यग्रहणं कृतात्यनुवृत्तेः। दीप्तिरिति। क्तित्रावादिभ्य इति क्तिन्। औणादिकस्यैवेति। एतच्च भूयोभिरौणादिकैः साहचर्याल्लभ्यते। तितुत्रेष्विति। अस्मिन् सूत्र इत्यर्थः। अग्रहादीनामिति। ग्रहादिव्यतिरिक्तानां धातूनां सबन्धिषु तितुत्रादिषु प्रतिषेध इत्यर्थः। आदिशब्दः प्रकार इत्याह। ग्रहप्रकारा इति। कः पुनः प्रकार इत्याह।

येषामिति । निकुचितिरिति । कुचेः पूर्ववत् क्तिन्, उपधालोपः कुच शब्दकरणे इत्येतस्माद्वा क्तिन्॥

एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । अनुदात्तादिति बहुव्रीहिः न विद्यते उदात्तो यस्मिन्सोयमनुदात्तः पारिभाषिके त्वनुदात्तेऽज्मात्राणामिणादीनामेव ग्रहणं स्यात्, नाज्झलसमुदायरूपाणाम्पचिप्रभृतीनां, ततश्च तेषामनुदात्तोपदेशोनर्थकः स्यात् अथवाऽनुदात्ताचकत्वात्समुदाय एवानुदात्त इत्युच्यते, यथाऽ

नुदात्तं पदमिति ।उपदेशः प्रकृतिपाठः ।अनुदात्तश्चेति । उपदेशइत्यपेदाते,उभय-विशेषणं चैतदिष्यते,अन्यतरविशेषणं तु यदि विज्ञायेत उपदेशएकाच:सम्प्रत्य-नुदात्तादिति,इहापि च प्रसज्यते लविष्यति पविष्यतीति भवति ह्येतत् प्रत्यय-स्योदात्तत्वे शेषनिघातेन सम्प्रत्यनुदात्तम्,इह च न स्यात् कर्त्ता कर्तुम्,नित्स्वरेण संप्रत्युदात्तत्वात् प्रकृतिपाठे चैषामनुदात्तोपदेशोनर्थकः स्यात् ।अथ विज्ञायेत उपदेशेनुदात्तादेकाच: ।श्रूयमाणादिति,क्रादिसूत्रे नियमो नोपपद्येत,च कृव

चकृमेत्यादौ श्रूयमाणारूपस्यानेकाच्त्वाद्विधिरेव स्यात्, तत्र को दोष: विभिदिव विभिदिम अत्रेडागमो न स्यात् । ननु च संप्रत्यनेकाच्त्वादत्र प्रतिषेधस्याप्रसंगादेवेड् भविष्यति, इह तर्हि पेचिव पेचिम एत्वाभ्यासलोपयो: कृतयोरेकाच:श्रूयमाणादिट्प्रतिषेध: प्राप्नोति, परत्वादिटि कृते एत्वाभ्यासलोपौ भविष्यत: नित्यावेत्वाभ्यासलोपौ, कृतेपीटि, प्राप्नुतोऽकृतेपि इट् पुनरनित्य:कृतयोस्तयोरेकाच:श्रूयमाणादिति प्रतिषेधात् । एवं तर्हि थलि च

सैटीत्यत्र सेड्ग्रहणो कालावधारणार्थं भविष्यति, कथं, तत्र थल्ग्रहणं न कर्त्तव्यं, सैटीत्येतावता सिद्धम्, अत एकहल्मध्यइत्यादि सर्वमनुवर्त्तते, किद्ग्रहणमेकं निवृत्तं न च थलोन्यः सेड् किल्लिट् संभवति, सोयमेवं सिद्धे यत्थल्ग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं किता सह समुच्चयार्थं थलि च किति च सेटि एत्वाभ्यासलोपौ भवत इति, तत्र किति पूर्वेणैव सिद्धे कालावधारणार्थमिदं वचनमिटि कृते एत्वाभ्यासलोपौ यथा स्यातामकृते माभूतामिति, यथा निष्ठायां सेटीत्यत्र,

एवमपि विधित्सति चिच्छित्सतीत्यत्र नित्यत्वाद् द्विर्वचने कृते एकाचः श्रूयमाणा दिति प्रतिषेधो न स्यात् ।तस्मादुभयविशेषणमुपदेशग्रहणम् । अत एवेदं मध्ये पठितं,यद्युभयविशेषणं बेभिदिता,चेच्छिदिता अत्रापि प्राप्नोति अल्लोपस्य पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावान्न भविष्यति,यङ्लुग्न्ते तर्हि प्राप्नोति बेभेदिता चेच्छिदिता,यत्रैकाज्ग्रहणं किंचित्पश्चैतानि न यङ्लुकीति वचनात्र भविष्यति ।के पुनरिति । पाठे संकरसंभवात्प्रश्नः असंकरेण पठितव्या इत्युत्तरम्।

प्रविभक्ता इति । स्वरान्तहलन्तककारादिवर्णभेदेनेत्यर्थः । श्लोकेष्वनिड्ग्रहणमनुदात्तोपलक्षणं, षष्ठीसप्तम्यश्च धातुविषयनिर्धारणे द्रष्टव्याः । श्विडीडिति । समाहारद्वन्द्वे द्वितीयान्तम् । गणस्थमिति । श्लोकपूरणार्थं स्वभावकथनमेतत् मतु मत्तः निबोधत अवगच्छत । द्व्येत्यादिश्लोकयोर्द्वयोर्विवरणम्, इति स्वरान्ता इत्यस्य पुनः पाठो निगदव्याख्यानतां दर्शयितुं द्रष्टव्यः । अन्ये तु पूर्वं न पठन्ति । यमिर्यमन्तेष्विति । श्यनि पठ्यते इति । दिवादौ पठ्यते

इत्यर्थः । प्रतिषेधवाचिनामिति । इट्प्रतिषेधं कुर्वतामाचार्याणां मतेनेत्यर्थः दहिर्दुहिरिति । यद्विषयः संशयः पुरुषाणां नास्ति ते मुक्तसंशयाः तन्त्रान्तरं व्याकरणान्तरम् । आपिशलादि । सहैविकल्प इति । तीषसहेत्यादिना सविकल्पाविति । विकल्पस्तद्विषयः संशय इत्यर्थः । स्वरूपेणैव संसशयाविति तौ स्तो न इत्यपि संशयस्तत्रेत्यर्थः । दिशिं दृशिमिति । पुराणं चिरन्तनं व्याकरणं येऽधीयते ते पुराणगाः । पाठेषु धात्वादिषु । ऋदुपधाना-

मित्यादिना तेष्वनुदात्तोपदेशस्य प्रयोजनान्तरं,समुच्चिनोति । एवं च श्लोके-ष्वनिट इत्यस्यानुदात्तोपलक्षणात्वं निश्चितम् । रुधिः सराधिरिति । न्याय्य-विकरणयोरिति । न्याय्य उत्सर्गः शब्विकरणयोरित्यर्थः । क्वचित्तु तथैव पाठः केचिद्भौवादिकं सिधिमुदितं पठन्ति षिधु गत्यामिति,तेन तस्य क्त्वा-यां विकल्पितेट्कत्वान्निष्ठायां यस्य विभाषेति प्रतिषेधेन भवितव्यं तथा दैवादिकस्य भौवादिकस्य च बुधेरर्थे रूपे वा विशेषो नास्ति ततश्चैक एवायं

बुधिर्विकरणाद्ध्यार्थी तु द्वयोर्गणयोः पाठः तस्य चार्द्धधातुकलक्षण इडप्युक्तः प्रतिषेधोपीत्येकविषयत्वाद्विभाषितेट्कत्वं ततश्च तस्यापि निष्ठायां प्रतिषेधेन भवितव्यमिति मन्यमानं प्रत्याह। निष्ठायामपीति। सिधेरुदित्वं तावदनन्यथार्थं न च यथाकथं चिदिटो भावाभावौ निष्ठायां निषेधस्य निमित्तं किं तर्हि विकल्पवाचिना विभाषादिशब्देन विकल्पितेट्त्वमिति भावः। तपि तिपिमिति। तिपिदापी इति पाठः नीचेन स्वरेणानुदात्त

पठितान्प्रतीहि निबोधतेति,प्रस्तावात्प्रतीतेति पाठः ।प्रतीहीति पाठे उत्तरानुरोधः विद्ध्यनिट्स्वरानिति ।तेप्तेति । तिपृ तेपृ ष्टिपृ ष्टेपृ क्षरणे ।छोप्तेति ।छुप स्पर्शने ।पचिं वचि,मिति ।सृजिमृजीति ।समाहारद्वन्द्वः अनिट्त्वस्य हेतुः स्वरो येषां तेऽनिट्स्वराः ततोस्य विकल्पेन भवितव्यमिति,तेनानिट्स्वरार्थोनुदात्तपाठो न भवति । अमागमोपीति ।तेन तदर्थोप्यनुदात्तपाठो न भवति । तत्कस्मादिहानिट्कारिकासु पठ्यतइत्यत आह । केचिदित्यादि ।

युक्तं चैतदित्याह। निजादिषु हीति। निजां त्रयाणां गुणः श्लावित्यत्र पठिता निजादयः अत्रैव व्याकरणान्तरानुमतिं दर्शयति। तथा चेति। अवधीदिति। किं पुनरयमुपदेशेऽनुदात्तः ओमित्याह। क्व पुनरस्योपदेशः हनो वध लिङीति, किमेकाज्ग्रहणं न निवर्तयिष्यामीत्यनुदात्त उपदिश्यते, नह्य-स्यान्यदनुदात्तत्वे प्रयोजनं न ब्रूमोऽस्मिन्नुपदेशेऽयमनुदात्त इति, हन्तिरनुदात्तस्तस्य स्थाने भवन्स्थानिवद्भावेनानुदात्तः, क्रियमाणेऽपि तत्रैकाज्ग्रहणे यावता स्थानि-

वद्भाव:,कस्मादस्य प्रतिषेधो न स्यात्,एकाज्व्यपदेशस्य स्थान्यलाश्रयत्वादनल्विधाविति प्रतिषेधादिति चेदुक्तंवमनुदात्तव्यपदेशोपि स्थान्यलाश्रयत्वात्कथमिवास्य स्यात् । स्यादेतत् ।नात्र स्थानिवद्भावेन प्रसंग: किं तर्ह्युपदेशग्रहणेन, यथा कर्त्ता कर्तुमित्यादौ रूपभेदे स्वरभेदे च भवति तत्कस्य हेतोर्यं: स उपदेशेनुदात्त: स एवेमामवस्थामापन्न इति कृत्वा,न तु स्थानिवद्भावादेव मिहापि य उपदेशेनुदात्तां हन्ति, स एवायमिति उपदेशग्रहणात्प्रसंग इति, क्रियमाणेपि

तर्ह्येकाज्ग्रहणे कथमिवास्य व्यावृत्ति: यावता उपदेशग्रहणस्योभाभ्यां संबन्ध:
य उपदेशे एकाच् स एवायमिति स्यादेव प्रसंग: तस्माद्धेराद्युदात्तनिपातनं
कर्त्तव्यं तत्सामर्थ्याद्धिन्त्युपदेशविषयानुदात्तत्वाश्रयोऽपि प्रतिषेधो न भवति,
नह्येतदाद्युदात्तत्वं प्रयोगसमवायि प्रत्ययस्वरेण बाधितत्वादित्येवमत्र परिहारो
वाच्य: एकाज्ग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

श्युकः किति येषां प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधो नास्ति तदर्थमिदं श्रितः श्रितवान् युतःयुतवान् इति सनीवन्तर्धेति विकल्पितेट्त्वाद्यस्य विभाषेति प्रतिषेधः सिद्धः ।केचिदित्यादि ।यथा ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुरित्यत्रोक्तं क्ङ्गि-ङ्गित्वात्र स्थ ईकार इत्यादि । यदि गकारः प्रश्लिष्यते श्युकः किलीति निर्देशो नोपपद्यते गकारे परतो हशि चेत्युत्वं प्राप्नोति,चर्त्वे च कृते कुप्वोः ≍क≍पौ चेत्येष विधिर्भवति,चर्त्वस्यासिद्धत्वादुत्वमेव प्राप्नोति,तत्राह ।

सौत्रत्वादिति । अत्रापि ग्रन्थे वर्णयन्तीत्यस्य संबन्धः तदेतद्दूषयति । ग्लाजिस्थश्च गुस्नुरित्यत्रेति । आकारप्रश्लेषे सति तिष्ठतेराकारान्तादित्यर्थो भवति, तिष्ठतिश्चाकारान्त एव, तत्र विशेषणमुत्तरकालभावीकारनिवृत्यर्थः विज्ञायते ततश्च ।

कथं प्रकृतिनिर्देशे पंचम्यां परतः श्रुतः ।
आकारोयं विधेयः स्यादिति चोद्यमपाकृतम् ॥

स्थास्नोः। स्थास्नुशब्दस्य। न किंचिदेतदिति। एतद्गकारप्रश्लेषवर्णनमशोभनमित्यर्थः। ग्स्नुप्रत्ययस्य गित्वे हि गप्रश्लेषोऽत्र युज्यते, कित्वेपि तिष्ठतेरीत्वमुक्ताद्वेतोर्निवर्त्तते। तीर्णं इत्यत्रापि यथा स्यादिति। इह तु तीर्त्वा पूर्त्वेति आनुपूर्व्यात्सिद्धं कथं तृत्वा पृत्वा इति स्थिते यावदिट्प्रतिषेधो न प्रवर्त्तते तावदित्वोत्वेन प्राप्नुतः किं कारणं क्ङितीत्युच्यते, न चाकृतइट्प्रतिषेध क्त्वा किद्भवति, न क्त्वा सेडिति प्रतिषेधात् किं च मो इत्वोत्वे किति

विधीयेते किति तु विज्ञायेते, कथमित्वोत्वाभ्यां गुणावृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन तस्मात्प्रागेव संनिहितं कित्वमाश्रित्येद्प्रतिषेधे प्रवृत्ते इत्वोत्वे भवत:कृत-योस्तर्हि तयो:प्रतिषेधनिमित्तस्योगन्तत्वस्यापगमात्पुनरिद् प्रसंग: तस्मिंश्च सति न त्क्वा सेडिति कित्वप्रतिषेधाद्गुणो सति तेरित्वा पोरित्वेति प्राप्नोति, नैतदस्ति, प्रसंगावस्थायामेव प्रतिषेधेन बाधितस्य प्रष्टावसरस्य पुन: प्रवृत्त्ययोगात् इह च तितीर्षति मुमूर्षतीति नाकृतइट: प्रतिषेधे सन:

कित्वमकलादित्वादसति च कित्वे गुणस्यायं विषय इति इत्वोत्वयोरप्रसंग: इति, आनुपूर्व्यात्सिद्धमित्येव यदि वा तृस इति स्थितेऽनवकाशत्वादिट् सनि वेति ऋकारान्तनिमित्त इड्विकल्प: प्रवर्त्तते, तत्रेडभावपक्षे कित्वाद्गुणे निषिद्धे इत्वोत्वयो: कृतयोरपि विकल्पेन बाधितस्येड्लक्षणस्य प्रष्टावसरत्वेन पुन: प्रवृत्त्ययोगात्सिद्धमिष्टं, तस्मातीर्णं इत्यत्र चोपदेशाधिकारस्योपयोग: । कस्मात्पुनरसत्युपदेशाधिकारेत्र न स्यादित्यत आह । इत्वे हि कृतइति । किं पुन:

कारणामित्वमेव तावद्भवति, नित्यत्वात् माभूदित्यादि चोदक: कस्य पुनरित्यादीतर: ।कृत इत्यादि चोदक: यद्येवमित्यादीतर: स्थानिवद्भावादिति चोदक: अनल्विधावित्यादीतर:अल्विधित्वं पुनरुगिति प्रत्याहारग्रहणात् ननु चेत्वोत्वयो: कृतयो:संप्रत्यृकाराभावेप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्स स्व धातुर्यस्य सनि विभाषा विहितेतीट्प्रतिषेधो भविष्यति ।नैतदस्ति,आदितश्चेति योगविभागेन ज्ञापयिष्यते,यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधे:प्रतिषेध इति,ततश्च

ऋकारान्तत्वमुपाधिरिड्विकल्पे स चेत्वे कृते नास्तीति कथं प्रतिषेधः स्यात् । तस्मादित्यादि ।यस्मादेवमसत्युपदेशग्रहणे तीर्णं इत्यत्र प्रतिषेधो न सेत्स्यति तस्मादुपदेश इत्यनुवर्त्तनीयम् ।तथा च सतीति ।उपदेशइत्यनुवर्तमाने सतीत्यर्थः । अत्रापि प्राप्नोतीति ।जागर्तेरुपदेशावस्थायामुगन्तत्वात् ।तदर्थमिति ।जागरित इत्यादिसिद्ध्यर्थं,जागरित इत्यादाविट्प्रतिषेधनिवृत्यर्थमिति वा,तथा च वार्त्तिकम् ।एकाज्ग्रहणं जागर्त्यर्थमिति ।पूर्वसूत्रेनुपयोगादिहार्थमेकाज्ग्रहणमित्यर्थः

भाष्यकारस्त्वाह, यस्य क्वचिदिड्विकल्पो दृष्ट: स धातुराश्रीयते, यस्य विभाषेति, न तु तद्गतं विकल्पकारणमूकारादि, भवति चैत्वोत्वयो:कृतयोरयमपि स एव धातुरिति तीर्णं इत्यादौ सिद्ध: प्रतिषेध इति, यद्येवं विभाषा गमहनविदविशामिति विशिना साहचर्यात्तौदादिकस्य विदे क्वसाविटि विकल्पिते दैवा दिकस्यापि विदेर्निष्ठायां प्रतिषेध: प्राप्नोति, विदिता: विदितवानिति, न धातुभेदात् कथं धातुभेद:अर्थभेदादनुबन्धभेदाद्विकरण भेदाच्च ।

तदेवं नार्थं उपदेशाधिकारेण नापि एकाज्ग्रहणानुवृत्या, किमर्थं तर्हि पूर्वसूत्रे एकाज्ग्रहणं यङ्लुगन्तनिवृत्त्यर्थम् । ननु च क्रियमाणेऽप्येकाज्ग्रहणे यङ्लुगन्तस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति, उपदेशग्रहणस्योभयविशेषणत्वात् । यथा विभित्सतीति तत्रैतत्स्यात् क्रियमाणे एकाज्ग्रहणे यत्रैकाज्ग्रहणं किं चिदिति वचनाद्यङ्लुगन्तस्य न भवतीति तच्च वार्त्तमक्रियमाणेऽपि चैकाज्ग्रहणे वचनान्तराश्रयणेन यङ्लुगन्तेऽपि परिहारः तदेव वचनमेवं पठ्यतां यत्रोपदेशग्रहणमिति, अनुदात्तो-

पदेशलक्षणानुनासिकलोपोपि तर्हि यङ्लुगन्तानां तसादिषु न स्यात् तथा इवन्तानां दिविप्रभृतीनां यङ्लुगन्तानामपि सनीड्विकल्पः प्राप्नोति, क्रियमाणे पुनरेकाज्ग्रहणे न भवति, एकाच इति तत्रानुवृत्तेःयदि नैष्यते एवं वक्ष्यामि उपदेशेनुदात्तान्न यङ्लुक इति, अधिकारोयं यत्रैकाज्ग्रहणेन यङ्लुगन्तस्य व्यावृत्तिरिष्यते८० तत्रोपतिष्ठते एवमपि वावृतु वरण इति दिवादावनेकाजुदिदनुदात्तत्पठ्यते तथा च भट्टिकाव्ये प्रयोगः ततो वावृत्यमानोऽसौ रामः शालां

न्यविद्यतेति तस्योदितो विकल्पितेटो निष्ठायां वस्य विभाषेति प्रतिषेधः प्राप्नोति एकाज्ग्रहणे तु क्रियमाणे न भवति, एकाच इति तत्रानुवृत्तेः तथा च निष्ठायां सेटीत्यत्रापि वृत्तिकारेणोक्तम्, अथ पुनरेकाच इति तत्रानुवर्त्तत- इत्यादि, अन्ये पुनर्भाष्यकारेणैकाज्ग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वान्नेतदिष्यतइत्याहु तथा च वृत्तिकारेणापि पाक्षिकत्वेनैवोक्तं अथ पुनरेकाच इति तत्रानुवर्त्ततइति कृतमतिविस्तरेण ॥

सनि ग्रहगुहोश्च । चकार उगनुकर्षणार्थः न चेको झलिति सनः कित्वात् उगन्तानां पूर्वेणैव सिद्धिः किं कारणं, झलादौ सनः कित्वं, न चान्तरेणेट्प्रतिषेधं सन् झलादिर्भवति, तेन येषु प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधो नास्ति तेष्वनेनैवेटि प्रतिषिद्धे झलादित्वे सनः कित्वमित्येष क्रमः । जिघृक्षतीति । रुदविदेत्यादिना सनः कित्वं, ग्रहिज्यादिसूत्रेण संप्रसारणं, हो ढः षढोः कस्सि, एकाचो बशो भष् । जुघुक्षतीति । गुहू संवरणे स्वरितेत्,

हलन्ताच्चेति सन: कित्वम् अथ चकारेणाोगिदिव श्रयतिरपि कस्मान्नानुकृष्यतेऽत आह। श्रिस्वृयूर्ण्वित्यादि ॥

कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि। क्रादय एव लिट्यनिटइति। लिट्येव क्रादयोऽनिट इत्यैष तु विपरीतोत्र नियमो न भवति, क्रादीनामनुदात्तोपदेशसामर्थ्यात् कृतलब्धक्रीतकुशला:तमघोष्टो भृत:। परिवृतो रथ:स्तुतस्तोमयो रित्यादिनिर्देशाच्च केन पुनरेषामिट्प्रतिषेध: सिद्ध:यतो नियमार्थोयमारम्भ इत्यत आह।

अनुदात्तोपदेशानामित्यादि ।वृङ्वृञ्भ्यामन्येऽनुदात्तोपदेशास्तेषां प्रकृत्याश्रय एकाच उपदेशऽहतीट्प्रतिषेध: सिद्ध: ।वृङ्वृञोस्तु प्रत्ययाश्रय: श्र्युक: कितीत्येण: तस्मादुभयस्यापि प्रकृत्याश्रयस्य प्रत्ययाश्रयस्य च ।कथं पुनरयं प्रत्ययाश्रयस्य नियम: यावता वृग्रहणं वृञस्थलि विध्यर्थं संभवति, नहि तत्र प्रकृत्या श्रय: प्रतिषेध: वृञउदात्तत्वात् नापि प्रत्ययाश्रय: थल: कित्वाभावात्,असति प्रत्ययाश्रयस्य नियमे लुलुविथेत्यादाविरन स्यादित्यत आह । वृञो हीति ।

व्यवस्था, नियम:इह तुष्टोथैत्यादौ,क्रतो भारद्वाजस्येत्येतस्मान्नियमादिट प्रा-
प्नोति,ययिथेत्यादिवत् ।यथा हि ययिथ,पपिथेत्यादावार्द्धधातुकस्येतीट् प्राप्त
एकाच इति निषिद्ध: पुन:६ क्रादिनियमात् प्राप्तोच स्तास्वत्थलीति
प्रतिषिद्धस्तत क्रतो भारद्वाजस्य थलि प्रतिषेधो नान्येभ्य इति नियमात्पदो
इड्भवति तथात्रापि स्यात्,कथं खलु क्रादिनियमस्य बाधकम् अचस्तास्वदिति
प्रतिषेधं बाधमानो भारद्वाजनियम:क्रादिप्रतिषेधं न बाधेत । कृसृभृवृष्टुत्येतेषु

पुनरयं दोषस्तेषामृकारान्तत्वेन भारद्वाजपदो पीट: प्रतिषेधात्, एवं तर्हि स्तुद्रुस्रुश्रुवां ग्रहणं विध्यर्थं भविष्यति, असति हि विधेये नियमो भवति, इह चास्ति विधेयं किं थलि भारद्वाजनियमादिट: प्राप्तस्य प्रतिषेध: इतरेषान्तु क्रादीनां ग्रहणं नियमार्थं भविष्यतीति । विभिदिव लुलुविवेत्यादावपि न दोष कथं पुनस्तुष्टुम्, अत्र हि क्रादिनियमादिट् प्राप्तोपि नैष दोष: । स्तु-द्रुस्रुश्रुवां ग्रहणमुभयोरपि प्रतिषेधार्थं, यश्च क्रादिनियमादिट् प्राप्त: यश्च

भारद्वाजनियमात्त्थोरुभयोरपीत्यर्थः ।यद्येवं येन नाप्राप्तिन्यायेन क्रादिनियममे स्तुद्रुस्रुश्रुवां प्रतिषेधो बाधेत न तु विकल्पेन प्राप्तं भारद्वाजनियमं ततश्चासौ स्यादेवेत्याशंक्याह ।स्तुद्रुस्रुश्रुवां त्विति ।एतच्च पुरस्तात्प्रतिषेधकास्डकरणा-ल्लभ्यते । तथाहि । प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य पूर्वं विधिप्रकरणं पठितव्य-मार्द्धधातुकस्येत्यारभ्य इंडजनोर्ध्वे चेत्येवमन्तं,पश्चात्प्रतिषेधप्रकरणं, तद्यथा-न्यत्रापि कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे,न गतिहिंसार्थेभ्य इति,तत्रायमर्थो द्विरिड्ग्रहणं

न कर्त्तव्यं भवति प्रकृतमनुवर्त्तते, नन्वेवं रुदादिभ्यः सार्वधातुकइति सार्वधातुकग्रहणं लिङः सलोपोनन्त्यस्येत्यत्र विच्छिद्येत, एवं तर्हि न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यं इत्यत्रैव पठितव्यमेवं हि विप्रत्युत्तरकालश्च प्रतिषेधः कृतो भवति द्विश्चेड्ग्रहणं न कर्त्तव्यम्भवति, सार्वधातुकग्रहणं च सलोपेन विच्छिद्यते, अपि च द्विःप्रतिषेधो न कर्त्तव्यो भवति, सोयमेवं सिद्धे यत्पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डं करोति तस्यैतत्प्रयोजनमनाश्रितविधानविशेषमिदमात्मनारभ्याधीतेन प्रतिषेधेन यथा बाध्येतेति,

यदि तु भारद्वाजनियमात्परमिदं काण्डं क्रियेत ततो मध्येपवादन्यायेन भारद्वाज-
नियमोचस्तास्वदिति प्रतिषेधमेव बाधेत न तु क्रादिनिषेधमिति पुरस्तात्प्रतिषे-
धकरणे न कश्चिद्दोष: ।अपर आह । यत्र तत्र वा प्रतिषेधकरणमस्तु, सर्वथा
तु भारद्वाजनियमोचस्तास्वदिति योगद्वयेन थलि य:प्रतिषेध: प्राप्तस्तस्यैव
नियामक: अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति, ततश्च स्तुद्रुस्रुवामपि
भारद्वाजनियमेनाचस्तास्वदिति प्रतिषेध एव निवर्त्तते न तु क्रादिप्रतिषेध इति

तन्मते पुरस्तात्प्रतिषेधकरणास्य प्रयोजनमुत्तरत्र दर्शयिष्यामः ।कृञोसुट इति वक्तव्यमिति ।कृतेपि सुटि करोतिर्भवत्येवेति प्रतिषेधप्रसंगः ।

श्वीदितो निष्ठायाम् ।श्विग्रहणं किमर्थं न संप्रसारणे कृते परस्य पूर्वत्वे चोगन्तत्वे सति श्युकःकितीत्येव सिद्धं न सिध्यति, श्वित इति स्थिते परत्वादिट् प्राप्नोति,अथापि पूर्वं संप्रसारणमेवमपि श्युकः कितीत्यत्रोपदेशइत्यनुवृत्तेरस्य चोपदेशे इदन्तत्वान्न सिध्यति ।डीङ इत्यादि । डीङयं स्वादीनां

मध्ये पठ्यते, ते च ओदित: स्वादय ओदित इति वचनात्कथमेतज्ज्ञापकमित्यत आह । स हीति ।निष्ठात: निष्ठातकारस्य अनन्तरस्य विधीयतइति इटि सत्यानन्तर्यं विहन्येत,एवंच इति श्वयतोरप्यत्र ग्रहणं शक्यमकर्तुम्, तथा ओलस्जीप्रभृतीनामपि उक्तेनैव न्यायेनेडभावस्य सिद्धत्वात् ।

यस्य विभाषा । यस्य विभाषेत्यनुवादवाक्यम्,अत्र चेड्विहित इति वाक्यशेष: यत्तदोर्नित्यसंबन्धात्तस्य निपष्ठायामिस्न भवतीति प्रतिषेधवाक्यं

संपद्यते । निपातनादिडागम इति । अपर आह । अनित्योयं प्रतिषेधः कृती छेदनइत्यस्य ईदित्करणसामर्थ्यात् यदि ह्ययं विधिर्नित्यः स्यात्से सिचीत्यनेन विभाषितेट्त्वादनेनैव प्रतिषेधस्य सिद्धत्वादीदित्करणमनर्थकं स्यादिति ।

आदितश्च । आश्वस्तो वान्त इति । भाष्यवार्तिकयोरनुक्तमपि प्रयोगबाहुल्यादुक्तम् । योगविभागकरणं किमिति । योगविभागस्य तावद्दोषः अपि च एकयोगत्वे चकारो न कर्तव्यो भवतीति प्रश्नः । एवं चोत्तरग्रन्थे चकारो

न पठितव्य:पठ्यमानस्तु अनुक्तसमुच्चयार्थो व्याख्येय: कथं पुनरैक्ययोगत्वे भावादिकर्मभ्यामन्यत्र प्रतिषेध: सिद्धस्तत्राह ।अन्यत्रेति । यदुपाधिरिति ।उपाधिरभिधेयादिर्भेदक: यद्युपाधीनां भेदकत्वं न स्याद्योगविभागोनर्थक: स्यात्, भेदकत्वे तु तेषां भावादिकर्मणोर्विकल्पविधानात्कर्तृकर्मणो: प्रतिषेधो न स्यादिति तदर्थो योगविभाग: कर्त्तव्य: किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमित्यत आह । तेनेति । लाभार्थस्य विभाषेति ।अत्र हेतुर्वक्ष्यते,यदि तर्ह्युपाधिर्भेदकस्तत उदितो

वेति क्त्वाप्रत्यये भाववाचिनि विकल्प इति निष्ठायामपि भावस्य प्रतिषेधः स्यान्नार्थान्तरे शब्देनाश्रीयमाणो लुपाधिर्भेदकः न चोदितो वेत्यत्र भाववाचित्वं शब्देनाश्रितं, तथा च तेन निर्वृत्तं निवृत्तादद्युतादिभ्य इत्यादेरुपपत्तिः ॥

विभाषा भावादिकर्मणोः । मेदितमनेनेति । निष्ठा शीङिति । कित्वप्रतिषेधाद्गुणः । प्रमिन्न इति । आदिकर्मणि क्तः कर्तरि चेति कर्तरि क्तः । सौनागा इति । सुनागस्याचार्यस्य शिष्याः सौनागाः । शक्तो घटः

कर्तुमिति ।यद्यपि शकि:केवलोऽकर्मकस्तथापि तुमुनन्तवाच्यक्रियाविशेषणात्वेन सकर्मको भवति, तथा च कर्मणि लादयो दृश्यन्ते,अयं योग: शक्योऽवक्तुम् । अयमर्थ: शक्यते वक्तुमिति॥

दाुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तम: सक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु ।मन्थाभिधानं चेदिति ।समुदायेन चेन्मन्थोऽभिधीयतइत्यर्थ: । एतेन समुदायानामभिधेयभावेन मन्थादय इहोपात्ता इति

दर्शयति ।यद यदि तु धात्वर्थोपाधित्वेनाश्रीयेरन् मन्थादिसाधने धात्वर्थे द्रुव्यादयो निपात्यन्तइति तदा द्रुमितं मन्थेनेत्यादावपि स्यात्,द्रवद्रव्यसंपृक्ता-सक्तवो मन्थ:दधिमन्थान्मधुमन्थाश्चेति हि दृश्यते,अन्ये तु मथ्यतेनेनेति मन्थनदण्ड: संज्ञको मन्थ इत्याहु: ।मन्थादिषु द्राव्यादिशब्दानां चलनादिक्रियायोगो यथासंभवं द्रष्टव्यं: उपमानादिति ।उपमानं सादृश्यं तच्च यथासंभवं द्रष्टव्यं स्वान्तशब्देन विषयेष्वविदिाप्तमनाकुलं मन उच्यते,स्वनितं

शव्दायितमित्यर्थः। मनसेति। कर्त्तरि करणे वा तृतीया, स्वं ध्वनितं तमसेत्यत्रापि। लग्नमिति। रगे लगे ष्टगे संवरणे, अत्र निष्ठानत्वमपि निपात्यते। म्लिष्टमिति। म्लेच्छ अव्यक्ते शव्दे। म्लेच्छितमिति। अपभाषितमित्यर्थः। अत्रार्थस्याविस्पष्टतया शव्दस्याविस्पष्टत्वम्, अपशव्दानामपि स्वरूपेणाभिव्यक्तत्वात्, उदाहरणेषु वर्णानभिव्यक्तिरविस्पष्टत्वम्, फाण्टमित्यादि। कः पुनरत्रानायासो विवक्षित इत्यत आह। यदशृतमित्यादि। यस्य व्याधेर्यदी-

षधं जातं तस्य पंचधा कल्पना, रस: कल्क: शृत:शीत: फाण्टइति,रस: स्वरस: कल्क: पिष्ठं शृतं क्वाथ: शीतो नाम दुष्णमौषधजातमुदके प्रदिाप्य रात्रावधिवासितमुदकं प्रात: पीयते,तदेवोष्णोदके प्रदिाप्य सद्योभिषुत्य पूत्वा यत्पीयते स फाण्ट: यथाह वाग्भट: सद्योभिषुत्य पूतस्तु फाण्ट इति,पंचाप्येते कषाया: तत्राशृतमिति क्वाथस्य व्यावृत्ति: अपिष्टमिति कल्कस्य उदकसंपर्केणेति स्वरसस्य,ईषदुष्णमिति शीतस्य,मात्रशब्द:स्वभावानुवाद:

विभक्तरसं,प्रागवस्थाया भिन्नरसं,यदेवभूतं कषायं तत्काष्टमित्यर्थः ।कषायशब्द उभयलिंगः । कथं पुनरेतदनायासशब्देनोच्यते,लक्षणाया,यदाह ।अनायासेनेति ॥

धृषिशसी वैयात्ये ।ञिधृषा प्रागल्भ्ये,शसु हिंसायां,षष्ठ्यर्थे प्रथमा विरूपं यातं गमनं चेष्टितं यस्य स वियातःअविनीतःशसेरपीत्यादौ ग्रन्थे इट्प्रतिषेधः सिद्ध इत्यनुषंगः ।अथ धृषेर्विभाषा भावादिकर्मणोरिति

विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं ग्रहणं कस्मान्न भवति तत्राह । भावादिकर्मणोर-पीति । एवं चास्य आदित्वे प्रयोजनं चिन्त्यं, धर्षितोऽभिभूत: पूर्ववदकित्वं विशसितो विकृत: ।

दृढ: स्थूलबलयो: । स्थूलो मांसलो दुर्बलोपि, अस्थूलोपि बलवान् बल: बलवति चेति । सूत्रे अर्शआद्यच्प्रत्ययान्तं बलशब्दं दर्शयति । दृंहेरिति । दृहि वृद्धावित्येतावान्पाठ इति वार्तिककारस्य पक्ष: दृह दृहि वृद्धाविति

भाष्यकारस्य, अथ किमर्थं हकारस्य लोपो निपात्यते न ढत्वमेव निपात्यताम्परस्य घत्वं ष्टुत्वं ढो ढे लोपः दृढ इति सिद्धमित्यत आह । हकारलोपनिपातनमिति । रेफो न स्यादिति । रादिफ इत्यत्र वर्णादिति नापेद्यते, तेन रशब्दो न स्यादित्यर्थः । ढलोपस्यासिद्धत्वे संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञयोपजातया लघुसंज्ञायां बाधितत्वात्तन्निबन्धनकार्यप्रसंग इत्यर्थः । इह चेति । गुरुसंज्ञानिबन्धनकार्यप्रसंगश्चेत्यर्थः । दृंहितमिति । दृहेः प्रत्युदाहरणं, दृंहितमिति

दृहे: अत्र च दीर्घादिरूपेण वृढमुच्यते ॥

प्रभौ परिवृढ: पूर्वेण समानमिति ।इडभावादेर्निपात्यस्य तुल्यत्वात् ।
वृहेरिति ।वृहि वृद्धाविति वार्त्तिककारस्य पक्ष: वृह वृहि वृद्धाविति भाष्य-
कारस्य ।वृहिश्च यदि प्रकृत्यन्तरमस्तीति ।ततस्तस्यापि निपातनमित्यर्थ:
तदेव प्रयोजनमिति ।असिद्धत्वाभाव: ।अथ कथं परिवृढय्येत्यत्र ल्यबादेश:
यावता परिवृढमाचष्टइति विग्रहे तत एव णिच् कर्तव्य: समुदायस्य च

धातुत्वात् क्त्वाप्रत्ययोपि तत एव कर्तव्य: ततश्च परैरपि क्त्वान्तेन्तर्भावान्नायं समास: इह च परिवृढयतीति परिशब्दस्य तिङन्तेन्तर्भावात्तिङ्ङतिङ इति निघात न स्यादित्यत आह ।परिवृढमाचष्ट इति विगृह्येति ।णिजुत्पद्यतइति । ण्यन्तं पठितव्यम्,अण्यन्तपाठे तु विगृह्येति क्त्वाप्रत्ययो न स्यात्,असमान-कर्तृकत्वात् ।संग्रामयतेरेव सोपसर्गादिति ।यदत्र वक्तव्यं तद्मशादिभ्यो भुव्यच्वेरित्यत्रैवोक्तम् । निघातो भवतीति । अड्द्विर्वचनयोरप्युपलक्षणमेतत् ।पर्यवृढयत् ।

परिविव्रढयिषति । परिवृह्तिमिति ।वृहे: प्रत्युदाहरणं,परिवृह्तिमिति । वृहे: ।

कृच्छ्रगहनयो:कष: । कषतिर्हिंसार्थ: । कष्टोग्निरिति । चीयमानोग्निरत्राग्निशव्देन विवक्षित:, स कष्टो भवति चयनप्रकारस्य दुर्ज्ञानत्वात् । व्याकरणस्य कष्टत्वमिडागमादिव्यवस्थाया दुर्ज्ञानत्वात् । साम्नां कष्टत्वं पर्वभेदस्य स्वरस्य स्तोमादीनां च दुर्ज्ञानत्वात् ।कारणमपीति

लक्षणया, कृच्छ्रयतीति कृच्छ्रमिति व्युत्पत्त्या वा ॥

घुषिरविशब्देन । घुष्टा, अविशब्दिता, अघुषितं, विशब्दितमाविष्कृताभिप्रायमित्यर्थः । चौरादिकस्य चायं प्रयोग, स एव ह्यस्मिन्नर्थे वर्तते । द्वावपीति । घुषिरिति सूत्रोपात्तं रूपं द्वयोरपि सधारणमित्यर्थः । कथं समान्येन ग्रहणं यावता विशब्दने णिचा भवितव्यं, केवलश्चेह घुषि रुपाचीत आह । विशब्दनप्रतिषेधश्चेति । विशब्दनार्थस्यानित्य इति । अन्ये

त्वनित्यएयन्ताश्चुरादय इति सामान्येन ज्ञापकमाहु: । अपर आह ।

चिति स्मृत्यामितीदित्वमत्र ज्ञापकमस्य हि ।
फलं चिन्तित इत्यादौ न लोपो मास्मभूदिति ॥
नित्ये च णिचि सत्यत्र नलोपस्याप्रसंगत: ।
चिन्तस्मृत्यामित्येव च पठितव्यं भवेदिति ॥

अयमपीति । यद्यप्यवघुषितं वाक्यमाहेत्येतदपि प्रयोजनं तथापि घुघुषुरि-

त्यपि प्रयोग उपपन्न इत्यर्थः ॥

अभेश्चाविदूर्ये । विशेषेण दूरं विदूरं ततोन्यदिति । तत्पुनर्यदासन्नमविप्रकृष्टं वा भवति तद्वेदितव्यम् । तस्य भाव आविदूर्यमिति । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् ष्यञ् । ननु च न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादिति प्रतिषेधः प्राप्नोति तत्राह । एतस्मादेवेति । न नञ्पूर्वादित्ययमधिकारस्तेन ततः सूत्रादुत्तरस्य भावप्रत्ययस्यप्रतिषेधस्तत्र क्रियतइत्युत्तरस्येत्युक्तम् ॥

णेरध्ययने वृत्तम् । अधीयतइत्यध्ययनमिति कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणिल्युट्, निष्ठाविशेषणं चैतत्, अध्ययनाभिधायिन्यां निष्ठायामिति । णिलुक्चेति । प्रत्ययलक्षणेन गुणो माभूदिति णेर्लुक्निपातनं, लोपनिपातने तु गुण: स्यात् । वृत्तो गुणो देवदत्तेनेति । गुण: पाठ: पदक्रमसंहितारूपोध्ययन-विशेष: स वृत्त: संपादित इत्यर्थ: । वृत्तिरयमित्यादिना सूत्रस्यानारम्भमाशंक्यते अकर्मकइति । वृत्तं गुणस्य, वृत्तं पारायणस्येति भावे क्तस्य प्रयोगार्थमिदमुक्तम्,

अकर्मकत्वे हि भावे निष्ठा भवति, तयोरेवेत्यत्र भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवृत्ते:
योऽपि नपुंसके भावे क्त: सोऽपि सकर्मकेभ्यो न भवति, तयोरेवेत्यत्र क्तमात्रस्य
ग्रहणात्, अन्यथा सकर्मकाद्भावे क्ते विधीयमाने कर्मणि द्वितीया प्रसज्येत,
ग्रामं गतमोदनं भुक्तमिति, यदि तर्ह्यकर्मक: कथं वृत्तो गुण इति कर्मणि निष्ठे-
त्याशंक्याह । स एवार्थे वर्तमानइति । यदि वायं वृत्तिरकर्मक: स एवार्थे वर्तमान
इत्येक एव ग्रन्थ: अकर्मका अपि धातवोऽन्तर्भावितण्यर्था: प्रयोज्येन कर्मणा

सकर्मका भवन्ति, यथा राजयुध्वेति, दृश्यते च वृतेरन्तर्भावितण्यर्थस्य प्रयोग इत्याह तेननिर्वृत्तमिति हीति । न चात्रोपसर्गवशात्सकर्मकत्वं, ण्यर्थगते:वृत्तेर्णिचि योर्थ: निवर्त्यते यैर्नियमाभिषेक इत्यादौ तदवगतेरित्यर्थ:। तत्तस्माद्वृतेरेवेति । प्रकृत्यन्तादेवेत्यर्थ: वृत्तोगुण इति । उदितो वेति क्त्वायां विकल्पितेट्कत्वाद्य स्य विभाषे तीट्प्रतिषेध: सिद्ध:, तदेवं निपातनमनर्थकमित्यैव मतं चोद्यं परिहरति ।तत्क्रियतइति । इष्टस्यान्यथा सिद्धावप्यनिष्टनिवृत्यर्थं निपातनमि-

त्यर्थः । अपरे त्विति । तेषां मते नानेनार्थः सूत्रेण ॥

वादान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः ।दान्तःशान्त इति । दमिशमी उपशमनार्थे ।णिलुगिट्प्रतिषेधयोरनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घः निपात्यमानस्य च णिलुकोऽपरनिमित्तत्वाद्दीर्घविधिं प्रति निषेधाच्च स्थानवद्भावो नास्ति । पूर्णइति । पूरी आप्यायने दिवादिश्चुरादिश्च । दस्तइति ।तसु उपक्षये,दमु च,अत्र ह्रस्वत्वमपि निपात्यते । स्पष्टश्छन्न इति ।

स्पश बाधनस्पर्शनयोः छद अपवारणे, अत्रापि ह्रस्वत्वमपि निपात्यते। ज्ञप्त इति ज्ञपमिच्च, चुरादिः इट्प्रतिषेधो णिलुक्च निपात्यतइति। चकारात्क्वचिदुपधाह्रस्वत्वं च क्वचित्पठ्यते। ज्ञपेर्भरज्ञपिसनामिति विकल्पविधानाद्यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं निपातनमिति। एकाज्ग्रहणं यस्य विभाषेत्यत्र नानुवर्त्तइतिभावः। अत्रादितश्चतुर्णां ग्रहणं शक्यमकर्तुम्, कथम्, अन्तर्भावितण्यर्थानां प्रकृत्यन्तानां दान्त इत्यादीनि रूपाणि, अन्यत्र ण्यन्तानां

दभित इत्यादीनि ॥

हृष्यमत्वरसंघुषास्वनाम् । अभ्यान्त इति । अम गत्यादिषु, पूर्ववद्दीर्घः । तूर्ण इति । ञित्वरा संभ्रमे, ज्वरत्वरेत्यादिनोठ् । आदितश्चेतीट् प्रतिषेधे प्राप्त इति । आदित्वे तु प्रयोजनं मृग्यम् । आत्मनेपदार्थ तावत्कश्चिदनुबन्ध आसंजनीयः कश्चिदाह । आदित्वं यङ्लुगर्थमिति, नहि तत्रायं विकल्पः एकाच इत्यनुवृत्तेः आदित्करणसामर्थ्याच्चानुबन्धनिबन्धनोप्यादितश्चेतीट्-प्रतिषेधो यङ्लुकि भवति । संपूर्वस्य घुषेरिति । घुषिरविशब्दनइत्यस्यासंपूर्वोऽ

वकाशः घुष्टा रज्जुः अस्य विकल्पस्यावकाशः संपूर्वत्वे सति विशब्दने,संघुष्टं वकक्यमाह,संपूर्वस्या विशब्दने विप्रतिषेधः । आङपूर्वस्येत्यादि । दुव्यस्वान्तेति निपातनस्यावकाशोनाङ्पूर्वत्वे सति मनोभिधाने,स्वान्तं मन इति,अस्य विकल्पस्यावकाशः आङ्पूर्वत्वे सत्यमनोभिधाने,आङ्पूर्वत्वे मनोभिधाने च सति विप्रतिषेधः ।

हृषेर्लोमसु ।हृष्टानि उत्स्फुटानि,मूर्द्धजाःकेशाःअंगान्तरजानि

लोमानीति निघाएटुप्रसिद्धि: कल्पसूत्रकाराणामपि तदनुगुणा: प्रयोगा:केशश्मश्रुलोमनखं वापयन्तीति । इह तु केशानामपि ग्रहणमित्याह । मूर्द्धजान्यंगजानि चेति । अत्र विशेष्यं मृग्यम् । सामान्येन गृह्यन्तइति ।क्वयथेत्यत्राह ।यथेति । ननु क्रियावचनस्य धातो:कथं द्रव्यात्मकेषु लोमसु वृत्तिरित्यत आह ।तद्विषयै चेति ।प्रतिहता: कठिनद्रव्यखादनेन शीतपीडया वा हता इत्यर्थ: ॥

अपचितश्च । अपचितोनेन गुरु रिति ।चायृ पूजानिशामनयो: निशामने चायं प्रयोग: पूजायां तु मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमाने क्तै सति क्तस्य च वर्तमानइति षष्ठ्या भवितव्यम् ।किनि नित्यमिति ।किन्नावादिभ्य इति किन्,अन्यथा गुरोश्च हल इत्यकार:स्यात् ॥

हु ह्वरेश्छन्दसि ।ह्वरेरिति ह्वृ कौटिल्ये,आगन्तुकेकारे गुणेन निर्देश: ॥

अपरिह्वृताश्च । आदेशस्याभाव इति । पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्य । बहुवचननिर्देशश्छन्दसि तस्यैव प्रयोगदर्शनात् ॥

सोमे ह्वरितः । इडागमो गुणश्चेति । चकारादादेशाभावश्च ।

ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ताविशस्तृशंस्तृशास्तृतरुतरू-तृवरुतृवरूवरुत्रीरुज्ज्वलितिक्षरितिक्षमितिवमित्यमितीति च ॥

ग्रसु अदने, स्कम्भु स्तम्भु रोधनार्थौ सौत्रौ, चते याचने, कस गतौ, शसु हिंसायां शंसु स्तुतौ, शासु अनुशिष्टौ, तृ प्लवनतरणयोः वृङ् सम्भक्तौ, वृञ् वरणे, ज्वल दीप्तौ, चर संचलने, चमूष् सकने, टुवम् उद्गिरणे, अमगत्यादिषु उत्तभितेति । उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्ये ति पूर्वसवर्णः सकारस्य तकारः । अन्योपसर्गपूर्वः स्तभितशब्दो न भवतीति । यदि स्यादुत्तभितग्रहणमनर्थकं स्यात् निपातनबहुत्वापेक्षमिति । तेन छान्दसः प्रयोग एकवचनान्तोप्युदाहृत इति

भाव: । इतिकरण: प्रदर्शनार्थ इति ।तस्य प्रकारार्थत्वात् ॥

आर्द्धधातुकस्येड्वलादे: । अस्ते वस्तइति ।ननु च रुदादिभ्य: सार्वधातुकइत्येतन्नियमार्थं भविष्यति, रुदादिभ्य एव सार्वधातुकइति, तत्राह । रुदादिभ्य: सार्वधातुकइत्येतस्मिन्निति ।नियमे त्वेतस्मिन् विज्ञायमाने विपरीतोऽपि नियम: सम्भाव्यते,रुदादिभ्य:सार्वधातुकएवेति,तत्र च वक्तव्यं,रुदविदेति त्क्वासनो:कित्वविधानान्न भविष्यति,अनिट: सनो झलादेर्हलन्ताच्चेत्यैव

सिद्धत्वात् ।त्क्वोप्यनिट औपदेशिककित्व सद्भावादिति ततश्च प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । ननु वासत्यार्द्धधातुकग्रहणे अंगस्येत्यधिकारात्तस्यैवेट् प्राप्नोति,यथा लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इति,ज्ञापकात्सिद्धं,यदयमेकाच उपदेशेनुदात्तादिति प्रत्ययस्येट्प्रतिषेधं शास्ति,यच्च निष्ठायां सेटि न त्क्वासेडित्याह,तज्ज्ञापयति प्रत्ययस्यैवायमिडिति ।न च वृक्षत्वमित्यादौ प्रातिप्रदिकप्रत्ययस्य प्रसंग: कृत इड्धातो-रित्यधिकारात् ।एवमपि जुगुप्सते लुभ्यां लुभिरित्यादौ प्रसंग: इदितो नुम्

धातोरित्यतो द्वितीयमपि धातुग्रहणमनुवर्तिष्यते, तच्चैकं स्वरूपपदार्थकं, ततश्च धातोरित्येवं धातुसंशब्दनेन विहितस्य धातोः परस्येड्विधानान्न क्वाप्यनिष्टं रूपं, तदेवं बहुप्रतिविधेयत्वात्प्रतिपत्तिगौरवपरिहारार्थमार्द्धधातुकस्येत्युक्तम् । प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थमिति । केन पुनः प्राप्तस्य प्रतिषेधः शंक्यते, इदमेव वचनं कल्पकं स्यात् अस्त्यार्द्धधातुकमात्रस्येट् यतो वलादेः प्रतिषिध्यतइति, नेड्वशि कृतीत्यादिकस्तु प्रतिषेधो नियमार्थः स्यात् ॥

स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते । स्नुक्रमोरुदात्तत्वादिटि सिद्धे नियमार्थं वचनमनात्मनेपदनिमित्तएव यथा स्यादन्यत्र माभूदिति । अथ प्रस्तुतः प्रस्तुतवान् प्रसुस्तुषति,क्रान्तः क्रान्तवान् इत्यत्र श्युकः किति,सनि ग्रहगुहोश्च यस्य विभाषेति प्रतिषेधे प्राप्ते विध्यर्थमेतत्कस्मान्न भवति,पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डकरणात् तस्य हि प्रयोजनमनाश्रितविधानविशेषस्येण्मात्रस्य प्रतिषेधो यथा स्यादिति,यद्ययनात्मनेपदनिमित्तइति प्रसज्यप्रतिषेधः स्नुक्रमोरात्मनेपद-

निमित्तत्वे सतीण् न भवतीति, एवं च प्रतिषेधप्रकरणएवैतत्पठितव्यं,तत्राय-
मप्यर्थः [illegible] नञुपादानं न कर्त्तव्यं भवति,तथा तु न कृतमित्येव ।अत्र यद्यात्म-
नेपदशब्देन नञः समासं कृत्वा पश्चान्निमित्तशब्देन षष्ठीसमासः क्रियेत
आत्मनेपदादन्यदनात्मनेपदं परस्मैपदमिति यावत्,तस्य निमित्तं,ततश्च यत्र
स्रुक्रमौ परस्मैपदनिमित्ते चक्रमिथ,चक्रमिव,चक्रमिम,प्रास्रावीत्,प्रसुस्रुविवेत्यादौ
तत्रैवेड्भवतीत्यर्थः स्यात्तश्च कृति न स्यात्प्रस्रविता प्रस्रवितुं,प्रस्रवितव्यं,प्रक्रमिता

प्रक्रमितुं, प्रक्रमितव्यमिति, तथा चिक्रमिषतीत्यत्रापि न स्यान्नहि सनन्तादुत्पद्यमानस्य परस्मैपदस्य क्रमिर्निमित्तं, परस्मैपदग्रहणमेव च कर्त्तव्यं स्यात्, तस्मादात्मनेपदशब्दस्य निमित्तशब्देन समासं कृत्वा पश्चान्नञा समासः कर्त्तव्यः प्रसज्यप्रतिषेधे त्वनुन्मेष एवास्य पदस्य स्यात्, तत्र यद्यनात्मनेपदनिमित्तइति सप्तम्येकवचनं स्यात्तोयमर्थः स्यात्, आत्मनेपदस्य यन्निमित्तं ङकारादि तस्मिन्सति न भवतीति, ततश्च प्रक्रवित्रीयतइत्यत्रापि प्रतिषेधः स्याद्विद्यते

ह्यत्रात्मनेपदस्य निमित्तं क्यङो ङकार इति । प्रथमाद्विवचनान्तं स्तुक्रमोर्वि-शेषणमिति दर्शयति । न चेत् स्नुक्रमौ आत्मनेपदस्य निमित्तमिति । वेदाः प्रमाणमिति वदेकवचनं,सूत्रे तुप्रत्येकं निमित्तत्वस्य विवक्षितत्वात् द्विवचनम्, निमित्तशब्दोयमस्ति योग्यतामात्रे कुसूलस्थेष्वपि बीजेषु वक्तारो भवन्ति अंकुरनिमित्तान्यैतानीति,अस्ति च कुर्वद्रूपे, तत्राद्ये पक्षे कृत्यपि प्रतिषेधः स्यात्, प्रस्नविता प्रस्नवितुं,प्रस्नवितव्यं,प्रक्रमिता,प्रक्रमितुं,प्रक्रमितव्यमिति,अस्ति

च कुर्वद्रूपे, तत्राद्ये पक्षे कृत्यपि प्रतिषेधः स्यात्, प्रप्रविता प्रप्रवितुं, प्रप्रवितव्यं, प्रक्रमिता, प्रक्रमितुं, प्रक्रमितव्यमिति, अस्ति ह्यत्र यथायोगं भावकर्मकर्तृविषयत्वादात्मनेपदं प्रति योग्यत्वं तदिह किं विवक्षितमिति पृच्छति। क्व च तावात्मनेपदस्य निमित्तमिति। इतरोपि कुर्वद्रूपपक्षाश्रयणेन परिहरति यत्रेत्यादि। अत्रैवं व्याख्येयं यत्रात्मनेपदं तदाश्रयं भवति तत्रैवात्मनेपदस्य निमित्तं, किं पुनस्तद्यत्र तदाश्रयमात्मनेपदं भवतीत्यत आह। भावकर्मेत्यादि।

अत्र हि विषये सुकर्म्यो :श्रूयमाणमात्मनेपदं भवतीति,कुर्वद्रूपस्य निमित्तशब्दो मुख्य: योग्यतामात्रे त्वौपचारिक इति भाव: ।ननु च भावकर्मादिषु तस्यार्था आत्मनेपदस्य निमित्तं न सुकर्मी,क्व तर्हि प्रतिषेध: स्याद्यत्र हि कर्मैव निमित्तम्, अनुपसर्गादा,कंसीष्ट कंस्येते,नैष दोष: ।भावकर्मकर्तार: कर्मेश्च वृत्त्यादय: सर्वमेवैतद्धातोरेव विषयतया विशेषणं,धातुरेव तु साक्षादात्मनेपदस्य निमित्तं,भावादिविषयाद्धातोरात्मनेपदं भवतीति । तेनेत्यादि । यत एवं

कुर्वद्रूपमेवात्र निमित्तं तेनायं सत्यात्मनेपदे प्रतिषेध इत्यर्थः । किमुच्यते प्रतिषेध इति, यावता पर्युदासाश्रयेणोपक्रमे व्याख्यातं, तत्राह । प्रतिषेधफलं चेदं सूत्रमिति ।सत्यं पर्युदासेपि नियमार्थत्वान्नियमस्य चेतरव्यावृत्तिफलकत्वादेवमुक्तमित्यर्थः । प्रप्रोषीष्टेति आशिषि लिङ् भावकर्मणोरित्यात्मनेपदम् । प्रक्रंसीष्टेति, अत्र तु प्रोपाभ्यां समर्थाभ्यामिति कर्तरि, सर्वत्रेत्यादिना सूत्रार्थमुदाहरणे दर्शयति । ननु सनन्ताद्विधीयमानस्यात्मनेपदस्य स एव धातुर्निमित्तं

न सुक्रमी तत्राह । सनन्तादपीति । पूर्ववदिति वचनात्प्रकृतिगतमेव सनन्तेपि निमित्तमिति भावः । यदा तर्हि सनन्ताद्भावकर्मणोरात्मनेपदं तदा प्रतिषेधो न प्राप्नोति,नहि तदा प्रकृतिगतं निमित्तमपेक्षितं किं तर्हि सनन्तमेव स्वतन्त्रं निमित्तं,पुत्रीयतइत्यादिवत्,एवं तर्हि सनन्ताद्भावकर्मणोरपि पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदं भविष्यति, एतयोरर्थयोः सन्प्रकृतावात्मनेपदस्य दृष्टत्वात्,तत्र यद्यपि सनन्तमपि स्वयमेव निमित्तमुपपद्यते तथापि भावकर्मणोरित्यस्यानवकाशः

भूयते, पच्यते, पूर्ववत्सन इत्यस्यावकाशः शिशयिषते, सनन्ताद्भावकर्मणोरुभयप्रसंगे परत्वात्पूर्ववत्सन इत्यनेन भविष्यति, यदि परं विशेषो नास्तीत्युच्यते तदपि न अत्र विशेषस्य संभवात् । एवमपि न सिध्यति, पूर्ववत्सन इत्यत्र कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यतः कर्तरीत्यनुवृत्तेः तत्र हि प्रकरणे सर्वत्र कर्तरीति संबध्यते, अथापि न संबध्यते एवमपि यदा सनन्ताद् णिचि कृते णिचश्चेति भावकर्मणोरिति वा आत्मनेपदं तदा प्रतिषेधो न सिध्यति चिक्रंसयते चिक्रंस्यत इति, किं च

भोस्तदानीमपि प्रतिषेध इष्यते,बाढमिष्यते, यदाह वार्तिककार: सिद्धं तु स्रोरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येट्प्रतिषेधात् क्रमेश्चेति, तदेवमात्मनेपदेन समानपदस्थत्वे प्रतिषेधं कुर्वतो वार्तिककारस्यैवं विधेविषये प्रतिषेध इष्टो लक्ष्यते, यथा पुनर्वृत्तिकारेण व्याख्यातं तथा न प्राप्नोति,कर्तव्योऽत्र यत्न: ।यदि सत्यात्मनेपदे प्रतिषेध: मा कारि निमित्तग्रहणमनात्मनेपदइत्येवास्तु सति सप्तमी विज्ञास्यते,आत्मनेपदे सति न भवतीति,यद्येतल्लभ्येत कृतं स्यात्तत्तु न लभ्यं,

शास्त्रे याः सप्तम्यस्ता सर्वाः परसप्तम्य इति नियमात् परसप्तम्यां तु यदि स्नुक्रमो विशेषणं स्नुक्रमोरात्मनेपदेनन्तर इति, सिद्धं प्रस्नोषीष्ट प्रक्रंसीष्ट, प्रस्नोष्यते, प्रक्रंस्यते, तत्र न प्राप्नोति, स्येन व्यवहितत्वात् अथार्धधातुकस्य विशेषणं स्नुक्रमिभ्यां परस्यार्धधातुकस्यात्मनेपदेऽनन्तर इति, सिद्धं प्रस्नोष्यते प्रक्रस्यते, प्रस्नोषीष्ट प्रक्रंसीष्ट, अत्र न प्राप्नोति, सीयुटः आत्मनेपदमकत्वात् उभयथापि प्रचिक्रंसिष्यते, अत्र न प्राप्नोति, न ह्यत्र क्रमेस्तत्परस्य सार्वधातुकस्यात्मनेपद

मनन्तरं, तस्मान्निमित्तग्रहणं कर्तव्यं तदाह । निमित्तग्रहणमित्यादि ।तदा-
त्मनेपदं परं यस्मात्स तत्पर:प्रचिक्रंसिष्यते इत्यादौ स्यप्रत्यय: स परो यस्मा-
त्स तत्पर: सन्प्रत्यय: ।इह त्वित्यादि ।प्रागेव व्याख्यातम् ।प्रप्रवित्रायतइति ।
रीङ् क्त:वार्तिककारमतेप्यत्र प्रतिषेधो न भवति, कथं, समानपदस्थस्यैति
वचनात् इडागमेन पदावस्थापेक्षणीया,तत्र वृत्ति विभक्तावुत्पन्नायां लब्धेपि
पदत्वे आत्मनेपदस्यासंनिधानादिट् प्रवर्तते,प्रचिक्रंसिष्यतइत्यत्र तु पदावस्थाया-

मात्मनेपदसंनिधानात्प्रतिषेधप्रवृत्तिः। आत्मनेपदविषयादिति। तद्योग्यादित्यर्थः सत्यात्मनेपदे प्रतिषेध इत्युक्त्वादिदमारभ्यते, अनुपसर्गात्क्रमेः क्रान्ता क्रमिता, इत्युभयमपि भवति, अनुपसर्गाद्वेति विकल्पेनात्मनेपदनिमित्तत्वादित्येके। अन्ये त्वात्मनेपदविषयादिति अन्यभावे विषयशब्दं वर्णयन्तः क्रमितेत्येव भवितव्यमित्याहुः। स्नोतेः सनि किति चेति। उपलक्षणमेतत्, क्रमेश्च निष्ठायां यस्य विभाषेति द्रष्टव्यं, प्रतिषेधो भवतीत्यत्र हेतुः प्रागेवोक्तः॥

ग्रहो ऽ लिटि दीर्घः । ग्रह उत्तरस्येट इति । कथं पुनरिटो दीर्घत्वं, लभ्यते, इडिति यत्प्रकृतं तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः, एवं तर्हि षष्ठ्यन्तमपरं करिष्यामि एवमपि दोषः प्रकृतमिटमनपेक्ष्येट इत्युच्यमाने ऽ विशेषाच्चिण्वदिटोपि दीर्घप्रसंगः अस्तु तर्हि प्रथमान्तमेव, तत्र दीर्घ इट् भवतीति सामानाधिकरण्येनान्वये सामर्थ्यादीडागमे विधिः संपद्यते, इट् दीर्घ इति चेद्विप्रतिषिद्धं यदीट् न दीर्घः अथ दीर्घो नेट् इट् दीर्घश्चेति विप्रतिषिद्धं

स्यादेतत् ।दीर्घ इड्भवतीत्युक्ते सामर्थ्याद्व्यक्तिपरित्यागेन इकारजातिराश्रीयते दीर्घग्रहणाच्च तद्व्यक्तिसमवेता सा विधीयतइति एवमपि दोष: विवरीष-तइत्यत्र सनीटि प्राप्ते वृतो वेत्यनेन पक्षे दीर्घइटि च प्रसक्ते सनि ग्रहगुहोश्चे-त्युभयस्मिन्नपि प्रतिषिद्धे इट् सनिवेति पक्षे इड्विधीयते,तत्र पुनरिटो विधा-नाभावात्पक्षे दीर्घ ईकारो न श्रूयेतेति । नैष दोष: ।इट् सनि वेत्यत्रदीर्घ इडिति वृत इति चानुवर्तिष्यते,यत्तर्हि विदेशस्थमिटं प्रतिषिध्य पुनर्विधानं तत्र न

सिध्यति, जृव्रश्चो:त्क्वि,जरित्वा,जरीत्वा अत्रोदात्तत्वादिट् प्राप्त: वृतो वेत्यनेन च दीर्घ इट्,ततो द्वयोरपि श्युक:कितीति प्रतिषेधे पुनरिड्विधीयते, न च तत्र दीर्घग्रहणस्यानुवृत्तिसंभव: । ननु च श्युक: कितीत्यत्र नेड्वशीत्यधिकाराद्वयकिपक्षाश्रयणाच्च इट एकमात्रस्य निषेधो न दीर्घस्येट: तत: किं,वृतो वेत्यनेन विहितो दीर्घ इट् तथैव स्थित: जृव्रश्चो:त्क्वीत्यनेन चेट प्रतिप्रसूयते इति जरित्वा जरीत्वेति द्वयमपि सिद्धं भवति,स्यादेवं यद्युपागमान्त-

रमीड्विधीयेत,इह त्विड् दीर्घ इति वचनादिट्कार्यमस्यापि भवत्येव,अन्यथा अग्रहीदित्यत्र हन्तक्षणेति वृद्धिप्रतिषेधः इट ईटीति सिज्लोपश्च,अग्रहीढ्वम्, अग्रहीध्वं,विभाषेट इति मूर्द्धन्यविकल्पः। जरीत्वेति, नक्त्वा सेडिति। कित्वप्रतिषेध इत्येते विषयो न सिध्येयुः, तस्मादिट्कार्यमस्या पीटो भवतीत्यंगीकर्तव्यं,ततश्च विदेशस्थं प्रतिषिध्य पुनर्विधाने स्थित एव दोषः स्यात्तस्माद्दीर्घ इडशक्यो विधातुम्, एवं तर्ह्यार्द्धधातुकस्येति वर्त्ती,ग्रह उत्तरस्यार्द्धधातुकस्य

दीर्घो भवति, इहापि तर्हि प्राप्नोति ग्रहणीयम्, वलादेरिति वर्तते, इहापि तर्हि न प्राप्नोति, ग्रहीता ग्रहीतुमिति, भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते, इहापि तर्हि प्राप्नोति, ग्राहक इति, अस्तु तर्हि इडित्येव, ननु चोक्तं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थ इति ग्रह इति, पंचमी इडिति प्रथमया: षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति, तस्मादित्युत्तरस्येति प्रकृतस्येति । आर्द्धधातुकस्ये डित्यनन्तरं विहितस्य । चिण्वदिटो न भवतीति । जरीत्वेत्यत्र तु आर्द्धधातुकस्येडित्ययमेवेट् प्रतिषिद्धः प्रतिप्रसूयतइति

भवत्येव दीर्घः इह जरीगृहितेति यङन्तात्तृच्यल्लोपयलोपयोः कृतयोर्द्विष्प्रयोगो द्विर्वचनमिति स एवायं ग्रहिरिति दीर्घःप्राप्नोति पूर्वस्मादपि विधौ यः स्थानिवद्भावःसोपि दीर्घविधौ प्रतिषिद्धः तस्माद्विहितविशेषणमिहाश्रयणीयं,ग्रहेर्यद्विहितमार्द्धधातुकं तस्य य इट् तस्य दीर्घ इति ॥

वृतो वा । अत्र यदि वृ वरणइत्येतस्य तसिला निर्देशः स्यादृइत्येव निर्दिश्यते,यथा ग्रोयडीति,अथ तस्य ऋकारान्तानां च ग्रहणम्,एवमपि तस्य

पृथग्ग्रहणमनर्थकमृकारान्तत्वात्, अथ तस्य ॠकारान्तानां च, तथा च सत्यृतश्च संयोगादेरित्यत्र ॠत इति न वक्तव्यमस्यैवानुवृत्तेः अथ वृङ्वृञोः ॠकारान्तानां च तथापि वृग्रहणमनर्थकमृकारान्तत्वात्तस्मादृकारोपदर्शितानामेव ग्रहणम् । वृत इति किमिति । उरिति वक्तव्यमिति मन्यते ॥

न लिङि । विस्तरिषीष्टेति । कर्मण्यात्मनेपदम् ॥

सिचि च परस्मैपदेषु । अतारिष्टामिति । तॄ प्लवनतरणयोः ।

अस्तारिष्टामिति ।स्तृञ् आच्छादने,त्रिदुमयपदी ॥

इट् सनि वा । अत्रातिस्तीर्षतीति परस्मैपदपाठो न युक्तः ।

लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु । आत्मनेपदे परइति । सिच स्वैतद्विशेषणं न लिङः असंभवात्, न चैवं तस्य परस्मैपदेपि प्रसंगः वलादेरित्यधिकारात्, प्रावृषीष्टेत्यादावुश्चेति कित्वम् ॥

ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ।उदाहरणेषु भावकर्मणोरात्मनेपदम् ।संस्कृषीष्टे-

ति । सम:सुटीत्यत्र संपुंकाना सो वक्तव्य इति वचनात्सत्वम् ॥

स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा । अत्र स्वरतेरनुदात्तत्वादप्राप्तइतरेषां तु प्राप्ते विभाषा । वेति वर्त्तमानइति ।इट् सनि वेत्यतः ।लिङ्सिचोर्निवृत्त्यर्थमिति ।अन्यथा वाग्रहणसंबद्धयोस्तयोरप्यनुवृत्तिः स्यात् । षू प्रेरणइत्यस्य निवृत्त्यर्थ इति । अन्यथा निरनुबन्धकत्वात्तस्यैव ग्रहणं स्यात्,एवं तर्हि सूङिति वक्तव्यमेवमपि लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति,सूयतेरेव

ग्रहणं स्यान्न सूते:तस्या:परिभाषाया अस्तित्वेऽयमेव विकरणनिर्देशो ज्ञापक: । धू विधूनन इत्यस्य निवृत्त्यर्थ इति । अन्यथा पूर्वंतस्यैव ग्रहणं स्यात् धुवितेति ।कुटादित्वा न्डित्वम् ।स्वरतेरिति ।अस्य विकल्पस्यावकाश: स्वर्ता स्वरिता,ऋद्धनो:स्यइत्यस्यावकाश: करिष्यति, हरिष्यति,स्वरते:स्ये उभयप्रसंगे विप्रतिषेध: क्ङिति तु प्रत्ययइति ।श्युक: ननु चायं विकल्पो यथा एकाजलक्षणं प्रतिषेधं बाधते तृजादौ,तथा क्ङिल्लक्षणमपि प्रतिषेधं बाधेत,न बाधेत,कथं,येन

नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति, तस्मादपवादता तावदेकाङ्गलक्षणमेव प्रतिषेधं प्रत्ययस्य भवति, किन्तूभयप्रसंगे पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डकरणात्प्रतिषेध एव भवति, लिंगाच्च, यदयं स्वृसूर्धूमिरज्ञपिसनामिति विकल्पं शास्ति, अन्यथा अनेनैव सत्यपि विकल्पस्य सिद्धत्वात्पुनस्तं न विदध्यात् वृत्तौ तु विप्रतिषेधशब्देनापि पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डकरणमेव विवक्षितं, समानफलत्वात् ॥

रधादिभ्यश्च ॥

रधिर्नशिस्तृपिदृपी द्रुहिष्णुहिमुहिष्णिहि ।
रधादयोमी पठिता दिवादिष्वष्ट कृष्टिभिः ॥

नंष्टेति । मस्जिनशोर्झलीति नुम्, तृपिदृप्योरनुदात्तस्य चर्दुपधस्येति पक्षे अमागमः द्रोढेत्यादौ वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहामिति घत्वढत्वे क्रादिनियमादिति । ननु च प्रतिषेधस्यासौ नियमः न च रधादौ कस्य चित्प्रत्ययाश्रयः प्रकृत्याश्रयो वा प्रतिषेधः प्राप्नोति ययोरपि प्राप्नोति तृपिदृप्यो-

स्तयोरपिप्रतिषेधं लिट्यनेन व्यावर्तितेप्ययं विकल्पः स्यादेव, विकल्पस्यानियतत्वात् । एवं मन्यते । यावान्कश्चिदिडभावः प्रतिषेधनिबन्धनो विकल्पनिबन्धनो वा तस्य सर्वस्य क्रादिसूत्रेण नियम इति, एवं चोत्तरग्रन्थे प्रतिषेधनियमस्येत्यभावनियमस्येत्येवार्थो द्रष्टव्यः । अपर इति । ननु चास्तु प्रतिषेधस्य प्राबल्यं, किमायातं नियमस्य प्रतिषेधविषयत्वान्नियमस्यापि प्राबल्यमित्यदोषः । नित्यमिटा भवितव्यमिति । प्रतिषेधाधिकारेण क्रादीनामेव लिटि इस्न

भवतीति नियमे विज्ञायमाने धात्वन्तरेषु यावान्कश्चित्प्रतिषेधः स सर्वो मा भूत्, विकल्पस्तु कस्मान्न स्यादिति ।

निरःकुषः ।निष्कोष्टेति ।इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति षत्वम् ।निसइति वक्तव्यइति । प्रादिषु हि निसिति पठ्यते,तथा च निसस्तपताविति निर्देशइति भावःकिमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमित्यत आह । तस्येति ।ननु च नित्य एव रुत्वे कृते लत्वं भविष्यति,तत्राह ।निसो हीति॥

इण् निष्ठायाम् । इडिति वर्तमाने पुनरिड्ग्रहणं किमित्यत आह । इड्ग्रहणं नित्यर्थमिति । नन्वारम्भसामर्थ्यादेव नित्यमिड्भविष्यति, विकल्पस्य पूर्वेणैव सिद्धत्वादित्यत आह । आरम्भो हीति । यदि तर्हि नित्यार्थमिड्ग्रहणं क्रियते उत्तरत्रापि नित्य एव विधिः स्यादित्यत आह । अत्रेति ॥

तीषसहलुभरुषरिषः । इषु इच्छायामित्यस्येति । तौदादिकस्य प्रेषितेति । एङि पररूपम् । उदितं पठन्तीति । धातुपाठे इच्छार्थमुदितं

पठित्वा इहाप्युकारोपादानेन तस्यैव ग्रहणं वर्णयन्तीत्यर्थः ।इदमेव चोदित्वस्य प्रयोजनं क्त्वायामिड्विकल्पस्यानेनैव सूत्रेण सिद्धत्वात् । ये तूदितं न पठन्ति ते सहिना साहचर्यादिकार्थस्य ग्रहणमाहुः । उभयोरप्यकारमात्रं विकरणाइति । यथा तु वार्तिकं तथा क्रैयादिकस्याप्यत्र ग्रहणमिष्यते,यदाह इषस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेध इति, तन्मते त्रयोपि निरनुबन्धकाः ॥

सनीवन्तर्द्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम् । भ्रस्जेरेकाच इति । श्रयतेरृगन्तानां च सनि ग्रहगुहोश्चेति प्रतिषेध: प्राप्त इतरेषां तु नित्यमिट् प्राप्तस्तत्रेदमारभ्य अर्दिधिषतीति ।लघूपधलक्षणो गुणो अजादेर्द्वितीयस्येति धिस् इत्यस्य द्विर्वचनं, रेफस्य तु न न्द्रा इति प्रतिषेध: ।ईर्त्संतीति ।आप्ज्ञप्यृधामीदिति ऋकारस्य रपर ईकार: धकारेण सशब्दस्य द्विर्वचनम्,अत्र लोपोभ्यासस्य ।बिभ्रज्जिषतीति भ्रस्जोरोपधयोरमन्यतरस्याम् । विभ्रक्षतीति ।व्रश्चादिना षत्वं,षढो:

कः सि । धिप्सतीति । दम्भ इच्चेतीत्वमित्वं च, हलन्ताच्चेति कित्वे नलोपः पूर्ववदभ्यासलोपः । यियविषतीति । ओः पुयण्ज्यपर इत्यभ्यासस्येत्वम् । भृञ् इत्येतस्येति । दीर्घान्तोयं, तथा च भर इत्यत्र भवति । सिसनिषतीति । स्तौतिण्योरेवेति नियमादत्र षत्वाभावः । सिषासतीति । षत्वभूते सनि नियमादत्र षत्वम् । केचिदत्रेति । ये त्वेतत्र पठन्ति ते उपसंख्यानमारमन्त्रे । तितांसतीति । तनोतेर्विभाषेति पक्षे दीर्घत्वम् । पित्सतीति । सनि मीमा-

ध्वित्यादिना अच हस्, स्को: संयोगाद्योरिति सलोप: पूर्ववदभ्यासलोप: ।
दिदरिद्रासतीत्येके, दिदरिद्रिषतीति चेति । इट्पक्षे दरिद्रातेराकारलोप: ।

क्लिश: क्त्वानिष्ठयो: । क्लिशित्वेति । मृडमृदेत्यादिना कित्वम् । विकल्प: सिद्ध स्येति । उदित्वात्स्वरत्यादिसूत्रेण, किमर्थं तर्हि क्त्वाग्रहणमित्यत आह । क्लिश उपतापइत्यस्येति ॥

वसतिक्षुधोरिट् । उषित्वेति । पूर्ववत्कित्वं, यजादित्वात्संप्रसारणं,

शासिवसीत्यादिना षत्वम् ।वस्तेस्त्विति ।वस आच्छादनइत्यस्य यङ्लुङिग-
वृत्यर्थोऽपि शपा निर्देशो न भवति, तत्रापि क्त्वानिष्ठयोः सामान्यलक्षणेन
इह भवत्येव, वावसितः वावसितवान्, वावसित्वा, गणाश्रयत्वात्संप्रसारणाभावः

अर्चेः पूजायाम् । अचिन्ता अस्येति । मतिबुद्धीत्यादिना वर्तमाने क्तः
नाचेः पूजायामित्युपधालोपप्रतिषेधः क्तस्य च वर्तमाने इति कर्त्तरि षष्ठी ।

लुभो विमोहने ।लुभित्वा लोभित्वेति ।रलो व्युपधादित्यादिना

कित्वविकल्पः ।

सेऽसिचि कृतचृतच्छृदतृदनृतः ।सहृत्यकार उच्चारणार्थः असिचीति प्रतिषेधात्, तेन स्येऽप्ययं विकल्पो भवति, कृती छेदने मुचादिःकृती छेदने रुधादिर्द्वयोरपि ग्रहणम्,इदित्वस्य प्रयोजनमुक्तं,चृती हिंसाग्रन्थनयोः उच्छृदिर्दीप्तिदेवनयोःउतृदिर् हिंसानादरयोःनृती गात्रविक्षेपे,ईदित्वं पूर्ववत्॥

गमेरिट् परस्मैपदेषु । संगंस्यतइति । समो गम्यृच्छीत्यात्मनेपदम् ।

गमेरिडादेशस्येति । तेन संजिगंसतइत्यत्र न भवतीति भाव: । आत्मनेपदेन समानपदस्थस्येति ।इह तु जिगमिषितेवाचरति जिगमिषित्रीयतइति बहिरंगत्वादात्मनेपदस्य प्रतिषेधाभाव:एतच्च प्रश्नवित्रीयतइत्यत्र वार्तिककारमते व्याख्यातम् ।अन्यत्र सर्वत्रैवेष्यत इति । कथं पुनरिष्यमाणोऽपि लभ्यते, योगविभागात् गम:सकारादाविड् भवतीत्येको योग: तत: परस्मैपदेष्विति द्वितीयो नियमार्थ: तुल्यजातीयापेक्षत्वान्नियमस्यात्मनेपदविषयइएनवर्तकइति केचिदाहु:॥

अन्ये मन्यन्ते ।परस्मैपदेष्विति सप्तमीनिर्देशादानन्तर्याश्रयणादयमर्थो भवति, गमेरुत्तरस्य सकारादेरार्धधातुकस्य तिङ्स्वनन्तरेषु यदीड्भवति परस्मैपदेष्वेवेति ततश्च संगस्यतइत्यत्रैव व्यावृत्तिः स्यात्र संगसीष्टेत्यत्र, नापि संजिगंसतइत्यादौ शपा व्यवधानात् । एकादेशे नास्ति व्यवधानम्, एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्-भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव, संजिगंसिष्यतइत्यादौ च नैव स्यात्, तस्मादिष्टिरैवेयम् ।अत एवेष्यतइत्युक्तम् । पदशेषो नाम ग्रन्थविशेषः ।

तन्मतेनेत्यादि ।अनन्तरोक्तस्य दूषणं न पुनरयं पक्षः स्थापितः वार्तिकविरोधात् यदाह । सिद्धं गमेरात्मनेपदेन समानपदस्थस्यैव प्रतिषेधादिति ॥

न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः ।बहुवचननिर्देशाच्चतुर्ग्रहणाच्चाद्यर्थो गम्यते ॥

वृत्तिर्वृधिःशृधिः स्यन्दिश्चत्वारोमी वृतादयः॥

शृधु शब्दकुत्सायाम् अन्ये प्रसिद्धाः ।उदाहरणेषु वृद्भ्यःस्यसनोरिति परस्मैपदम् ।चतुर्भ्य इति न वक्तव्यमिति ।किं कारणमित्यत आह । वृद्ग्रहणं

हीति । यदि द्युतादिपरिसमाप्त्यर्थं तत्किमायातं वृतादिपरिसमाप्तेरित्यत आह । तदेवेति ।अगृह्यमाणविशेषत्वादिति भाव: । अन्तरंगमपीति । अन्तरंगत्वं विकल्पस्यार्द्धधातुकमात्रापेक्षत्वात् ।अयं तु प्रतिषेधो बहिरंग: सकारादिविशेषापेक्षत्वात्,बहिर्भूतपरस्मैपदापेक्षत्वाच्च ।ननु चान्येष्वपि वृतादिषु आर्द्धधातुकलक्षणोऽपीडन्तरंग एव अथ तस्य वचनसामर्थ्यात्प्रतिषेधस्तर्हि विकल्पस्यापि भविष्यति ।नैतदस्ति ।येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति,

नाप्राप्तिश्चार्द्धधातुकस्यैडित्यस्य न तुदिल्लक्षणस्य,यदि परंपरत्वादुदिल्लक्षणमपीटं प्रतिषेधो बाधेत, तदपि न अन्तरंगबहिरंगयोर्विप्रतिषेधानुपपत्तेः कथं तर्हि सत्यपि चतुर्ग्रहणे तस्य प्रतिषेध इत्यत आह । चतुर्ग्रहणे हीति ।सति च तस्मिन् चतुर्थ्यां प्रतिषेधेन भाव्यमिति प्रतीतिः इतरथा संख्याशब्दाभावादेकस्य प्रतिषेधाभावेपि न कश्चिद्बाधः ।परस्मैपदेष्वित्येवेति । यद्येवं यत्र वृत्तादिभ्यःपरस्यार्द्धधातुकस्य परस्मैपदमनन्तरं तत्रैव स्यात् वर्त्स्यंतीत्यादौ,

विवृत्सतीत्यादौ न स्यात्, शपा व्यवधानात् । एकादेशेपि कृते स्थानिवद्भावा-
द्व्यवधानमेव, विवृत्सिष्यति विवृत्स्यतीत्यादौ प्रत्ययांमेव व्यवधानं कृति परस्मै-
पदलुकि च परस्मैपदगन्धोपि नास्तीति तत्रापि न स्यादेव तत्राह । अत्रापीति
इष्टिरेवैयं, विवृत्सितीयतइत्यादौ बोल एव परिहार:॥

तासि च क्लृप: । उदाहरणेषु लुटि च क्लृप इति परस्मैपदम् ।
क्लृपैरपीत्यादि । अन्यथा कल्प्स्यतीत्यादावेव स्यात् न तु चिक्लृप्सिता

विक्लृप्सत्वमित्यादाविति भाव: ।इह तु न वृद्भ्या: पंचम्यस्तासिचेति वक्तव्यं क्लृपि ग्रहणं तु शक्यमकर्तुं,न च वृतादिभ्योपि तासौ प्रसंग:परस्मैपदाभावात्, आत्मनेपदेन समानपदस्थत्वाच्च॥

अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम्॥

यस्थलि क्रादिनियमादिट् प्राप्त: स निषिध्यते ।

पंचसूत्र्येत आरभ्य तास्वदित्येष ङेर्वति:॥

उपदेशग्रहोप्यत्र वक्ष्यमाणोपकृष्यते ।
गुणो नित्ये कृतेप्येष ऋदन्ते प्राप्नुयात्कथम् ॥

क्व नित्यमनिडित्यपेक्षायां तासेःसन्निधानात्तत्रैवेति विज्ञायते, यद्वा पूर्वसूत्रात्तासीति वर्त्तते । यातेति । तासावनिट्प्रदर्शनार्थमुपन्यस्तम् । लूत्वेति । तास्वदित्यनुच्यमाने यत्र क्वापि नित्यानिट्स्थलि प्रतिषेधः स्यात्, लुनातिश्चायं श्युकःकितीति प्रतिषेधात्किति नित्यानिट्कः । ययिव ययिमेति, आतो लोप

इटि च ।अनिड्ग्रहणं नित्यमित्यनेन विशेषार्थमिति ।असत्यनिड्ग्रहणे नित्य-
मित्यनेन प्रतिषेध एव विशेष्येत नित्यमिस भवतीति ।यद्यप्यत्र विकल्पो न
प्रकृतस्तथापीदमेव नित्यग्रहणं पूर्वस्य विधेरनित्यत्वं ज्ञापयेत् ।सेड्निवृत्यर्थं
त्वनिड्ग्रहणं न भवति,कथं,तास्वदित्युच्यते,यथा तासौ न भवति एवं थल्यपीति
न च यस्तासौ सेट् तस्य थलि प्रतिषेधो भवन् तास्वत्कृतो भवति ।विधोता
विधवितेति ।स्वरत्यादिसूत्रेण तासाविड्विकल्पित: क्रमेरपि चक्रमिथेति भाव्यं,

नहि तासां नित्यानिट् क्रमि: आत्मनेपदे इडभावात्परस्मैपदे सेट्त्वात् ।तासां
विभाषेट स्थलि नित्यमिडागमो भवतीति ।यावान्कश्चिदिडभाव: प्रतिषेध-
निबन्धनो विकल्पनिबन्धनो वा स सर्व: क्रादिसूत्रेण नियम्यतइत्यस्मिन्पक्षइति
भाव: ।यदा तु प्रतिषेधाधिकारेण क्रादीनामेवेण न भवतीति नियमात्प्रतिषेध
एव सर्वो निवर्तते स्वरत्यादिलक्षणास्तु विकल्पो भवत्येवेतिपक्षस्तदाविदुधोथ
विदुधविथेत्युभयं भवति,यद्येवं नित्यमनिट इति न वक्तव्यमस्तु यस्तासां

विकल्पितेट् तस्याप्ययं प्रतिषेध ऋतो भारद्वाजस्येति नियमाद्विकल्प स्वावस्थास्यैते, नैवं शक्यं, स्वरतौ हि दोष: स्यात् । भारद्वाजपदेऽपि तस्य प्रतिषेधात् सस्वर्थं- त्यैव स्यात्, यदा तु विकल्पितेट स्थलि प्रतिषेधोयं न भवति तदा सस्वथं सत्व- रिथत्युभयं भवति । तास्वदिति वतिनिर्देश इति । तास्वदित्यस्य वत्यन्तस्य निर्देश इत्यर्थ: । तास्वदित्यनुच्यमाने प्रकृतस्य तासीत्यस्यानुवृत्तावप्येतावदेव लभ्येत तासौ नित्यमनिटस्थलीण् न भवतीति, ततश्च यस्तासावसन् असत्वादेव

नित्यानिट् त्वस्यापि प्रसज्येत,

ताम्वदित्युच्यमाने तु वतेः सादृश्यगोचरात् ।

यथा भूतस्य तासौ नेट् तथा भूतस्य थल्यपि ।।

इटा न भाव्यमित्येष दोषो नैव प्रसज्यते ।

इटस्तास्यसतो धातोर्निषेधे विहितेथलि ।

अभावः सदृशो न स्यात्थलि तास्यसतो भवेत् ॥

जघसिथेति । स्थानिवद्भावादिडत्यर्तिव्ययतीनामित्येवेण सिद्ध इत्याहु: ।उत्तरश्लैत्रेपीति । एतेनोत्तरार्थं तास्वदित्युच्यतइति दर्शयति । अदादेशो हीति । ननु चास्य स्थानी तासावस्ति अस्ति चानिडिति तदादेशस्यापि स्थानिवद्भावात्सत्वानिट्त्वे स्याताम्,नैतदस्ति ।स्थानिवद्भाव:शास्त्रीयेषु प्रवर्त्तते, न च तासी सत्वं नाम शास्त्रीयं कार्यम्॥

उपदेशेऽत्वत: । अनजन्तार्थं आरम्भ: ।इयष्टेति ।लिट्यभ्यासस्योभयेषा-

मिति अभ्यासस्य संप्रसारणं,व्रश्चादिषत्वम् ।चकर्षिथेति । कृष विलेखने,भवत्ययं गुणे कृते संप्रत्यकारवान् न तूपदेशे । जिग्रहिथेति ।सनि ग्रहगुहोश्चेतीट्प्रतिषेधाद्भवत्ययं सनि नित्यानिट् न तासौ ।आनजिथेति ।अत आदेःतस्मान्नुड्द्विहलःस्वरत्यादिसूत्रेण तासौ विकल्पितेडयम् ॥

क्रतौ भारद्वाजस्य ।सस्मर्थेति ।स्मृ चिन्तायाम् ।दध्वर्थेति ।ध्वृ हूर्छने सिद्धे सतीत्यादि ।अदन्तानां वृङ्वृञावुदात्तौ, तत्रापि वृङ स्थले न सम्भवति

आत्मनेपदित्वात् । वृञस्त ववर्थेति निपातनाद्भाषायामिटा भाव्यं,तस्मात्क्योरिट्प्रतिषेधार्थं तावदेतन्नोपपद्यते,अन्येऽदन्तास्तासां नित्यानिट इत्यचस्तास्वदित्यनेनैव सिद्धः प्रतिषेधः ।ननु च परत्वाद्गुणे कृते रपरत्वे चानजन्तत्वान्न सिद्ध्यति पूर्वसूत्रेणाप्यसिद्धिरेव,नह्यकारान्ता उपदेशेऽत्वन्तः तस्मान्नियमानुपपत्तिः ।अस्तु तर्हि दध्वर्थेत्यादौ विध्यर्थमेव,यद्येवं स्थायापचिप्रभृतिषु पूर्वयोगाभ्यां नित्यं थलि प्रतिषेधप्रसंगः जहर्थेत्यादौ भारद्वाजस्येति वचनाद्विकल्पप्रसंगः

एवं तर्हि चस्तास्वदित्यत्रैव भारद्वाजग्रहणं करिष्यते, तदेवानन्तरयोगेऽप्यनुवर्तिष्यते, इह तु निवर्तिष्यते, सत्यम्, अयं तु भारद्वाजः स्वस्मान्मतात्प्रच्याावितो भवति, तस्य मतमृकारान्तादन्यत्र ययिथ पेचिथेतीड्भवति अकारान्ते नेति, त्वदुक्ते तु न्यासे मतविपर्ययः कृतो भवति, एवं तर्ह्युपदेशग्रहणाद्स्याचस्तास्वदित्यत्रापकर्षा-दुपदेशेजन्तत्वात्त्विटः प्रतिषेध इति मन्यते, कृत एव भारद्वाजस्येति । विपरी-तस्तु नियमो न भवति कृतो भारद्वाजस्यैवेति, यदि स्यान्नियमाश्रयणमनर्थकं

स्यात्पूर्वोक्तेन प्रकारेण विध्यर्थत्वमेवाश्रयणीयं स्यात् ।पूर्वयोर्योगयोरिति
ऋकारान्तेष्वनन्तरस्य योगस्याप्राप्तत्वादनन्तरस्य विधिर्वा भवतीति न्यायस्य
तावदसम्भवः यस्य तर्हि प्रसंगोऽचस्तास्वदिति तस्यैव नियमो युक्तस्तत्कथं
पूर्वयोर्योगयोर्द्वयोरपि विकल्पः ।एवं मन्यते द्वयोरनन्तरमस्यारम्भात्तासौ नित्य-
मनिटां मध्ये ऋत एव भारद्वाजस्य नान्येषामित्येवं सामान्याकारेण नियम
आश्रयणीय इति ।तथा हि सतीति ।असति तपरकरणे ऋकारान्तानामप्यत्र ग्रहणं

स्यातेषां च तासां सिद्धत्वादचस्तास्वदित्यस्याप्रसंगे विध्यर्थमेवेदं स्यान्न ह्रस्वग्रहणेन नियमार्थं, विधिनियमसम्भवे विधेरेव ज्यायस्त्वादित्यर्थः ॥

विभाषा सृजिदृशोः । सम्रष्ठ दद्रष्ठेति । सृजिदृशोर्थल्यमकिति, पूर्ववत्थात्वम् ॥

इडत्यर्तिव्ययतीनाम् । अत्र इड्ग्रहणं विस्पष्टार्थमिति । अथ विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं कस्मान्न भवति तत्राह । विकल्पविधाने हीति । स्वमपि

प्रतिषेध: प्रकृतस्तन्निवृत्यर्थमिड्ग्रहणं स्यादत आह प्रतिषेधविधाने इति॥

वस्वेकाजाद्घसाम् । वस्वित्यविभक्तिको निर्देश:वसोरित्यर्थ: । कृत-द्विर्वचनानामिति । कथं पुनरविशेषोक्तावेष विशेषो लभ्यते, एकाज्ग्रहणसामर्थ्यात् नहि कश्चिदकृते द्विर्वचनेनैकाजस्ति यन्निवृत्यर्थमेकाज्ग्रहणं स्यात्, चिरिजिरिचका-शिभ्य: कास्यनेकाज्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थमित्याम भवितव्यमिति वसोरसम्भव: ऊर्णोतिस्तु णुवद्भावादेकाज्ग्रहणेन निवृत्ति: ।

ननु च जागर्त्तिरस्ति, उष विदजागृभ्योऽन्यतरस्यामित्यामो विकल्पितत्वात्, वेदेऽपि जागृवांसो अनुग्मन्निति द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः नैकमुदाहरणमेकाज्ग्रहणं प्रयोजयति, यद्येतावत्प्रयोजनं स्याज्जागर्त्तेर्नेत्येव ब्रूयाल्लघीयसी हि साक्षात्प्रतिषेधप्रतिपत्तिः यदि वा न्यायसिद्धोऽयमर्थः तथा हि । द्विर्वचनस्यावकाशः पपाच, इटोऽवकाशः यत्र कृते द्विर्वचन एकाच् पेचिवान् आदिवान् बिभिद्वानित्यादौ तूभयप्रसङ्गे नित्यत्वाद् द्विर्वचनम् । क्रादिनियमा-

त्प्राप्त इति । नेड्वशिकृति इति प्रत्ययाश्रयस्य प्रतिषेधस्य सर्वत्र भावात्क्रादि-
नियमादेव सर्वत्र वसोरिट: प्राप्ति: ।आद्ग्रहणामनेकाजर्थमिति ।ननु द्विर्वचने
आकारलोपे सति तेषामप्येकाच्त्वादेव सिद्धमत आह । द्विर्वचने हीति ।
इश्नि मित्त आकारलोपो नासति तस्मिन्भवति,ततश्चानेकाच्त्वमित्यर्थ: ।अथा-
प्याम्न क्रियतइति ।आत औ णल ।इत्योकारे विधातव्ये आकारविधानेन
ज्ञापितमेतत्,दरिद्रातेरनित्य आमिति,तेनायमभ्युपगम:ददरिद्रवानिति,

प्रतीषेध एव तत्र भवति, अथ घसिग्रहणं किमर्थं यावता द्विर्वचने कृते घसिभसोर्हलि चे त्युपधालोपे सत्येकाच्त्वादेव सिद्धमत आह । घसेरपीति ।परत्वादिति । नित्यत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं,तस्यहत्यपि विधानात् । अनच्कत्वादिति ।स्था-निवद्भावोपि नास्ति हल्निमित्तत्वादुपधालोपस्य ।क्रियमाणे तु घसिग्रहणे नायं दोष इत्याह ।क्रियमाणे त्विति॥

विभाषा गमहनविदविशाम् । जघ्निवान् जघन्वानिति । हो

हन्तेर्ञ्णिन्नेषु । अभ्यासाच्चेति कुत्वम् । विशिना तौदादिकेनेति । यद्यप्यादादिकेन हन्तिना साहचर्यमस्ति तथापि शब्दपरविप्रतिषेधाद्विशिसाहचर्यमेव व्यवस्थापकमिति भावः। ज्ञानार्थस्य त्विति । सत्ताविचारणार्थयोस्त्वात्मनेपदित्वात् क्वसावसंभव एवेति भावः । विद्वानिति । पूर्ववदिट्प्रतिषेधः ॥

सनिससनिवांसम् । क्वसोश्छान्दसत्वादानुपूर्व्याश्च विवक्षितत्वाच्छन्दस्येवैतन्निपातनम् ॥

ऋद्धनोः स्ये । स्वरत्यादिसूत्रे यदुक्तं स्वरतेरेतस्माद्विकल्पादित्यादि तदेव स्मारयति । स्वरतेर्वेट्त्वादिति । वा विकल्पित इड्यस्य स वेट् तस्य भावो वेट्त्वं,स पुनर्विकल्पितेट्सम्बन्धः॥

यमरमनमातां सक् च । व्यरंसीदिति व्याङ्परिभ्यो रम इति परस्मैपदं युक्तमत्र, द्विवचनबहुवचनयोरुदाहरणं,तत्र हि सगिटोःसतोरस्ति विशेषः एकवचने त्वयुक्तं विशेषाभावात् तत्राह । यमादीनामिति ।ह्मयन्तक्षणेत्यत्रा-

पीटीति वर्त्ते, अपासीदित्येतत्तु प्रक्रमाभेदायोदाहृतं नत्वत्र विशेषोऽस्ति, ननु चात्रापि स्वरे विशेषोऽस्ति माहिमासीदिति, इत्यसत्याद्युदात्तं पदं स्यात्, सति तु तस्य सिज्लुक्त्वाच्चित्स्वरेणोदात्तत्वे एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यन्तोदात्तं पदं भवति, तत्रादि: सिचोन्यतरस्यामिति पक्षे आद्युदात्तत्वं पक्षेऽन्तोदात्तत्वं नैषोऽस्ति विशेष: अनिट: सिच: पक्षाउपसंख्यानमिति वचनान्माहिकार्षमित्यत्र यथा पक्षे आद्युदात्तत्वं पक्षे चान्तोदात्तत्वं च भवति एवमत्रापि भविष्यति॥

आयंस्तेति ।समुदाङ्भ्यो यमोग्रन्थ इत्यात्मनेपदं,अनंस्तेत्यत्र कर्मकर्त्तरि न दुहस्नु-नमांयक्चिणाविति चिण: प्रतिषेध:॥

स्मिपूङरञ्ज्वशां सनि ।ऋ इति धातोर्ग्रहणं न ऋकारान्तानाम्,उत्तरत्र किरादीनामिड्विधानात् ।पिपविषतइति ।ओ:पुयण्ज्यपर इत्यभ्यासस्येत्वम् अज्जिजिषतीति ।अजादेर्द्वितीयस्येति जिशब्दस्य द्विर्वचनं,नकारस्तु न द्विरुच्यते न न्द्रा इति प्रतिषेधात्॥

किरश्च पंचभ्य: । किर इति व्यत्ययेनैकवचनं, पंचभ्य इति बहुवचनादाद्यर्थावगति: कॄगॄदॄधृङपृच्छतयस्तुदादिषु किरादय: । पिपृच्छिषतीति । रुदविदेत्यादिना सन: कित्वं, ग्रहिज्यादि सूत्रेण संप्रसारणम् । किरतिगिरत्योरिति शेषाणां त्वनुदात्तत्वात्प्रतिषेध: । दीर्घत्वं नेच्छन्तीति । इष्टिरेवैयम् ॥

रुदादिभ्य: सार्वधातुके । रुदिस्वपिश्वसनिजक्षिरघादिषु रुदादय: उभयनिर्देशे पंचमीनिर्देशो बलीयानिति रुदादिभ्य इति पंचम्या सार्वधातुकइति

सप्तम्या: षष्ठी प्रकल्प्यते, सप्तमीनिर्देशस्तूत्तरत्रोपयोगं यास्यति। प्राणितीति अनितेरिति णत्वम्। स्वपितीति। अन्येभ्यस्तु परस्यार्धधातुकस्येटा भवितव्यम्॥

ईशः से। ईश ऐश्वर्ये आदादिकः से इत्यविभक्तिको निर्देशः। ईशिष्वेति सवाभ्यां वामौ। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्सेशब्द स्वायम्॥

ईडजनोर्ध्वे च। ईड स्तुतौ अदादिः। छान्दसत्वाच्छ्यनो लुगिति। भाषायां तु जायस इत्यत्र नित्यत्वात् श्यनि कृते तेन व्यवधानादिडभावः।

जन जनने इत्यस्यापीति । नन्वसौ परस्मैपदी तत्राह । तस्य कर्मव्यतिहार इति यदि तर्हि तस्याप्यात्मनेपदं संभवति तस्यैव ग्रहणं प्राप्नोति निरनुबन्धकत्वात् । ईङिना साहचर्यादात्मनेपदिनोऽपि ग्रहणं भविष्यति । तदर्थं केचिदिति । ये त्वेवं न पठन्ति ते चकारेण कृत्स्नमेव पूर्वसूत्रमनुवर्त्तयन्ति । सकारादेरिति । स इति सप्तम्या लुका निर्देशात्तदादिविधिः यदि तर्हि ईशेरपि ध्वे शब्दे इडागमो भवति योगविभागो न कर्त्तव्यः ईडीशजनां सेध्वयोरिति वक्तव्यम्, एवं हि पृथग्विभ-

किर्नोच्चारयितव्या भवति, चकारश्च न कर्त्तव्योऽत आह । ईशीड्जनसिध्वयो-
रिति ।लडि ध्वमित्यस्य न भवतीति ।लोट्यपि तर्हि ध्वमित्यस्य न प्राप्नोति
तत्राह ॥

लिङः सलोपोनन्त्यस्य। सार्वधातुके यो लिङिति ।नैषा परसप्तमी,
सार्वधातुकपरस्य लिङोऽसंभवात् ।तस्मान्निर्धारणे सप्तमी । जातावेकवचनं,
सार्वधातुकेषु मध्ये यो लिङ् सार्वधातुकसंज्ञकस्तस्येत्यर्थः । कुर्यादिति ।अत

उत्सार्वधातुक इत्युत्वं,ये चेत्युकारस्य लोप: अत्र यासुट्सुटो:सकारस्य लोप: । कुर्युरिति । झेर्जुस्,यासुट्सकारलोप: । उस्यपदान्तादिति पररूपत्वम् ।कुर्वीतेति सीयुट्सुटो:सलोप: । कुर्वीरन्निति ।झस्य रन्,अत्र सीयुट् एव लोप: ।

अतो येय: । सार्वधातुक इति प्रकृतमर्थात् षष्ठ्यन्तं सम्पद्यते तदाह । अकारान्तादंगादुत्तरस्य सार्वधातुकस्येति ।अवयवसम्बन्धे चेषा षष्ठी, सार्वधातुकस्यावयवस्य याशब्दस्येत्यर्थ: । इय् इत्ययमिति । सूत्रे त्वकार उच्चारणार्थ:

पचेदिति ।इयादेशे कृते शवकारेण सहाद्गुणः वलादिषु वलि लोपःयकारस्य च श्रवणं पचेयुः पचेयमित्यादौ । पचेयुरित्यत्रेत्यादि ।पररूपस्यावकाशःचिनुयुः सुनुयुः इयादेशस्य तु पचेदित्यादि । पचेयुरित्यत्रोभयप्रसंगे परत्वादियादेशः यदि पूर्वमेव पररूपं स्यात् याशब्दाभावादियादेशो न स्यात् । स्वपतो लोपस्यापि बाधकः स्यादिति । स्तच्च मध्येपवादा इति न्यायमनाश्रित्योक्तं, तदाश्रयणे त्वतो लोपस्यैव बाधकः स्यात् ।दीर्घस्तु परत्वात्स्यादेव ।स्यादेतदे-

वमित्यादि । दीर्घविधौ तुरुस्तुशम्यमःसार्वधातुकइति प्रकृतं भूसुवोस्तिङी ति च । येय इत्यविभक्तिको निर्देश इति ।येय इत्यस्मिन्समुदाये या इत्यविभक्तिको निर्देश इत्यर्थः । य इति चेति । याशब्दात्षष्ठी आतो धातो रित्याकारलोप केचितु अतो यास् इति सकारान्तानुकरणं पठन्ति ॥

आतो ङित: ।आकारमात्रस्य ङितोसम्भवादातो ङित इति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ, ङितोवयवस्यात् इत्यर्थः । उदाहरणेषु स्वरितत्वादात्मनेपदं,

ननु गांकुटादिसूत्रे परत्र परशब्दप्रयोगादध्याह्रियमाणो वति:सप्तमीसमर्थादध्याहर्तव्य:, ङितीव ङिद्वदिति, अन्यथा चुकुटिषतीत्यत्र सना ङित्वादात्मनेपदप्रसंगादित्युक्तं सार्वधातुकमपिदित्यत्रापि तदेवानुवर्तते, ततश्च पूर्वस्य कार्यं प्रत्येव सार्वधातुकस्य ङित्वं न स्वकार्यं प्रतीत्ययुक्तान्युदाहरणानि । लङ्लृङोस्तु युक्तमुदाहर्तुम् अपचेतामकरिष्येतामिति अस्ति तत्रापि स्थानिवद्भावेन ङित्वमत आह । सार्वधातुकमपि दित्यत्रेत्यादि । मिमाते मिमाथे इति । असति तपरकरणे

ननु गांकुटादिसूत्रे परत्र परशब्दप्रयोगादध्याह्रियमाणो वति:सप्तमीसमर्थादध्याहर्तव्य:, ङितीव ङिद्वदिति, अन्यथा चुकुटिषतीत्यत्र सना ङित्वादात्मनेपदप्रसंगादित्युक्तं सार्वधातुकमपिदित्यत्रापि तदेवानुवर्तते, ततश्च पूर्वस्य कार्यं प्रत्येव सार्वधातुकस्य ङित्वं न स्वकार्यं प्रतीत्ययुक्तान्युदाहरणानि । लङ्लृङोस्तु युक्तमुदाहर्तुम् अपचेतामकरिष्येतामिति अस्ति तत्रापि स्थानिवद्भावेन ङित्वमत आह । सार्वधातुकमपि दित्यत्रेत्यादि । मिमाते मिमाथे इति । असति तपरकरणे

श्नाभ्यस्तयोरात इति लोपात्परत्वादयमेव विधि: स्यात्॥

आने मुक् । अत्र आनइति सप्तम्यचरितार्थां पूर्वत्र कृतार्थया अत इति पंचम्या:षष्ठीं प्रकल्पयति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति, तत्र विशेषणा-विशेष्यभावे कामचारादनेनाद्विशेष्यते न त्वतांगमित्यभिप्रायेणाह । अकारान्त-त्रमक्तोयमिति अंगस्यावयवो योकारस्तस्य मुगित्यर्थ:किमेवं सति भवतीत्यत्राह । अदुपदेशग्रहणेनेति ।उपदेशे अत् अदुपदेश: यदि त्वकारान्तांगभक्त: स्यात्तस्तदेवांगं

न व्यवदध्यात् तदवयवं त्वकारं व्यवदधात्येवेति स्वरो न स्यात् न च स्वर-
विधौ व्यंजनमविद्यमानवत्, किं कारणं, हलस्वरप्राप्तौ व्यंजनमविद्यमानवदिति
परिभाषाया भाष्यकारेण शिदितत्वात् अन्यथाऽग्निचिद्वानित्यादौ ह्रस्व-
नुड्भ्यां मतुबिति स्वरप्रसंगात्, यदि पुनरयममक्तो मकारो विकरणवन्मध्ये
क्रियेत, अभक्ते मुकि स्वरो न स्यादित्येवयदि पुनरयं परादिः क्रियेत आनस्य
मुडिति, परादित्वे दीर्घत्वप्रसंगः पचमानः, अतो दाघो यञीति दीर्घत्वं प्राप्नोति

पादिाक स्व दोष: कतरस्मिन्पदो यदि सार्वधातुकइत्येवं तत्,अथ डीत्येव तत्तदा न दोष:तदयं भक्तस्तत्रापि पूर्वान्त: तत्राध्यकारस्य मुगिति स्थितम् । यद्यैवमिति ।यद्यकारमात्रभक्तत्वात्तद्ग्रहणेन गृह्यतइत्यर्थ: । अध्यर्द्धमात्र इति । अर्द्धमधिकं यस्या:सा अध्यर्धी मात्रा यस्यासावध्यर्धमात्र: ।लसार्वधातुकानुदात्तत्वमपि तर्हि न प्राप्नोति ।तद्विधावपि तपरनिर्द्देशात् ।तत्राह ।उपदेशग्रहणमिह क्रियतइति ।तथा चेति ।यदा द्विमात्रत्वेपि भवति तदा काऽशंका ध्यर्द्धमात्रत्वइति

भाव: ।

ईदास: । आस इति पंचम्यचरितार्था पूर्वत्र कृतार्थया आन इति सप्तम्या: षष्ठीं प्रकल्पयति॥

अष्टन आ विभक्तौ ।सौत्रत्वान्निर्देशस्य नलोपो न कृत: ।व्यक्तिनिर्देशोयमिति ।यथाश्रुतनिरनुनासिकाकारव्यक्ति र्निदिश्यतइत्यर्थ: । जातिनिर्देशस्तु दुष्ट इत्याह । आकृतिनिर्देशे त्विति ।आकृतिर्जातिर्न संस्थानं,जातिनिर्देशे हि शुद्धाया जातेरादेष्टुमशक्यत्वात्तदाधारभूतानां व्यक्तीनां विधानं,

तत्र यद्यपि दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न ह्रस्वप्लुतव्यक्तीनां प्रसंगः दीर्घव्यक्तयस्तु सर्वाः प्रसक्तास्तत्रान्तर्यतोनुनासिकव्यक्तिरेव स्यात्, तस्याःपूर्वेण सह सवर्णदीर्घोप्यनुनासिक एव स्यात्। विकल्पेन चायमित्यादि। यथा च दीर्घग्रहणं कृतात्वनिर्देशश्चास्मिन्नर्थे लिंगं तथा तत्रैव व्याख्यातम्। तदन्तविधिश्चात्रेष्यतइति अंगाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य चेति वचनात्, एकवचननिर्देशात्स्वरूपस्य ग्रहणं नार्थस्य, तेनोपसर्जनेप्यष्टनि भवति, तत्रापि विकल्पितत्वात्प्रियाष्टा प्रियाष्टानौ

प्रियाष्टान इत्यपि भवति, तत्रापि मसंज्ञाविषये आत्वपक्षे आतो धातोरित्यकारलोपमिच्छन्ति, प्रियाष्टः पश्येत्यादि, आत्वाभावपक्षे त्वल्लोपे ष्टुत्वं, प्रियाष्टॆणा इत्यादि भवति॥

रायो हलि। मृजेर्वृद्धिरित्यतःप्राग् विभक्त्यधिकार इति। पूर्वसूत्रान्ते ग्रन्थोयं पठितव्यः॥

युष्मदस्मदोरनादेशे। युष्मदस्मदिति। पंचम्या अदिति भ्यसोऽभ्याव:।

हलीत्यधिकारादप्यत्र न स्यादिति । न चादेशो हलादिरस्ति, भ्यसोऽभ्यमित्ययं तु अभ्यमादेशः । उत्तरत्रेति । योचीति यत्वमादेशे माभूत्वमहमित्यादौ शेषे लोप इति शेषव्यवस्थार्थं च । तदिहैवक्रियतइति । लाघवे विशेषाभावात् ॥

द्वितीयायां च । उदाहरणेषु ङे प्रथमयोरमिति विभक्तेरम्भावः ॥

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् । युववोरिति । ननु च योचीति यत्वमत्र बाधकं भविष्यति । प्रथमाद्विवचनेपि तर्हि शेषेलोपो बाधकः स्यात्, अथ

तस्य वचनाद्बाध: यत्वस्यापि बाध: स्यात् पुरस्तादपवादन्यायेन वा यत्वस्यैव बाध:स्यात्॥

योचि।शक्यमकर्तुमचीत्येतदिति।कथम्,अनादिष्टायां विभक्तौ विधीयमानं यत्वमुत्सर्गस्तत्रैव हलादावात्वमपवाद:।त्वत् मदिति।एकवचनस्य चेति ङसेरदादेश:॥

शेषे लोप:। उपयुक्तादन्य:शेषस्तस्यैव संग्रहश्लोक:।पंचम्याश्चेत्यादि

पंचम्यादीनां सम्बन्धीनि यान्यद्विवचनानि, अयं तावच्छेषस्तत्र शेषो लोपो विधीयतइति अद्विवचनानीत्येतद्भाषापेक्षं द्रष्टव्यं, छन्दसि तु युवं वस्त्राणीति द्विवचनमपि शेष एव। शेषग्रहणं विस्पष्टार्थमिति। कथं, विभक्तिमात्रे लोपः तस्यानादिष्टायां विभक्तौ यत्वमपवादः अस्यापि हलादावात्वमपवाद इत्यसंकरेणात्त्वयलोपाः सिध्यन्ति अनादेशग्रहणं तु क्रियमाणेऽग्रहणे यत्वलोपयोर्विषयविभागार्थं कर्त्तव्यमेव। सन्निपातलक्षण इति। विभक्तिसन्निपातकृतं

युष्मदस्मदोरकारान्तत्वं तद्या हि टापो निमित्तं स्यात्तत्सन्निपातं विहन्यात् एतच्च त्यदादिशब्दवत्स्त्रीलिंगत्वमभ्युपेत्योक्तम्, इदानीं च लिंगमेव नास्तीत्याह अलिंगेवेति । केचित्त्विति । टाम्निवृत्त्यर्थमेव तत्त्वमिच्छन्ति ।कथमिति । यत्राकारो यकारश्च न विहित: सशेषस्तत्र विधीयमानो लोपो अलोन्त्यस्ये, त्यन्तस्यैव युक्त इति प्रश्न: । अनन्तरोक्तं शेषग्रहणस्य वैयर्थ्यं हृदि कृत्वाह । वक्ष्यमाणेति । आदेश वक्ष्यमाणा यस्य स वक्ष्यमाणादेश: ।क: पुनरसावित्याह

